

4

Rimana

PERÚ

Ministerio de Educación

El ciudadano que queremos

Perfil de egreso de la Educación Básica

(*) Este aprendizaje es para aquellos estudiantes que tienen como lengua materna una de las 48 lenguas originarias o lengua de señas, y que aprenden el castellano como segunda lengua.

Currículo
N a c i o n a l

Rimana

4

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Intercultural Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

4 Rimana - Quechua central

TEXTO DE COMUNICACIÓN DEL 4° SECUNDARIA - QUECHUA CENTRAL

©Ministerio de Educación
Calle Del Comercio N.° 193, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición, 2024
Tiraje: 5,257 ejemplares
Impreso en agosto 2024

Asesoría técnico-pedagógica (DEIB)

Cecilia Marcelina Chávez Carrazco
Carmen Rosa Melo Navarro

Elaboración de contenido

Cervantes Ovidio Julca Guerrero

Revisión lingüística

Franklin Espinoza Bustamante

Validación participativa

Paulina Juana Castillo Alvarez
Erwin Roger Carranza Villanueva
Antonio Luciano Vega Reynoso

Diseño y diagramación

Gabriela Verita Malpaso León

Ilustraciones

Kathia Mercedes Kistic Vía

Impreso en:

PACÍFICO EDITORES S.A.C.

Se terminó de imprimir en agosto 2024, en los talleres gráficos de Pacífico Editores S.A.C.,
sito en Jr. Castrovirreyna 224 - interior 1.er piso, Urb. Azcona, Breña, Lima – Perú

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2024-03944

*Todos los derechos reservados. Prohibida la reproducción de este libro por cualquier medio, total o parcialmente,
sin permiso expreso de los editores.
Impreso en el Perú/Printed in Peru*

Riqichikuy

Kuyashqa yachakuqkuna:

Qamkunapaqmi kay 4 Rimana maytuta chaachiyaamuu. Kay maytutaqa llapan kuyayniikunawanmi rurayaamurquu. Niykurpis kay maytuta Qichwa markapa yachayninkunapita patsaymi qillqayaamushqaa. Hinamanpis qamkunata qillqaykuna ñawinchayta munachiyaanaapaqmi qillqayaamushqaa, markaykikunapa yachayninkunachaw kallpachakuyaanaaykipaq.

Taqankunachawqa imayka laaya sasachakuykunapitami yarpachakuyanki. Kay sasachakuykunaqa markaykikunapa rurayninkunawanmi tinkun; chaypitapis, yachachikuqniykikunawan, yachakuqmasiykikunawanpismi chay sasachakuykunata paskayaanaaykipaq yanapayaashunki.

Niykurpis kay maytuchawqa ishkay laaya qillqaytami tariyanki: huk kaqmi markaykipita, huk kaqnami huk markapita riman. Kay ishkan qillqaykunawanmi yarpachakuyanki, imayka laaya tapuykunata yaskishpa, imayka laaya ruraykunata rurashpapis. Chaypaq, imayka laaya yanapakuykunatami yanapayaashunaykipaq churayaamushqaa.

Dirección de Educación Intercultural Bilingüemi (DEIB) makiykikunachaw kay maytuta churamun. Kay maytuqa qamkunapaqmi kanqa. Hinamanpis chawpin qichwa rimayta, ñawinchayta, qillqaytapis yachakuyaanaaykipaqmi alli kanqa.

Kaqninkuna

1

Sara aylluychaw ayninakuy

6

1 qillqay	8
Sara aylluychaw ayni ruray	9
2 qillqay	13
Sami ayllupa yachayninkuna	13

2

Ayllukunachaw sarapita chuchuqa ruray

20

1 qillqay	22
Ruranapaq maytu chuchuqata ruranapaq	23
2 qillqay	27
Putumayo-Colombia: yukapita kallpachachikuq mikuykuna	28

3

Qullqata ruraykur mikuykuna churakuy

34

1 qillqay	36
Antikunachaw qullqa rurayqa kusichashqa mikuykuna watachay	37
alliqlla churaraakunanpaqmi	
2 qillqay	41
Siona ayllukuna, zimanawtaq mikuyinkunata churakuyan?	42

4**Challwakunapa waataynin
wamrakunapa alli mikuyinpaq****48**

1 qillqay	50
Anti ayllukunachaw hallwakunapa waatakuynin	51
2 qillqay	56
Nahua aylluchaw challwapa waatakuynin	57

5**Wakukunapita tukuy ruraykuna unay
yachaykunata kawachinapaq****64**

1 qillqay	66
Wakukuna ruraq runakuna: Taricáchaw tukuy laaya wakukunata rurayanqanwan unay yachaykunata kawaykaachiyanraq	67
2 qillqay	72
Mitukuna away: parroquia Caneloschaw Andoa kichwa warmikuna wakukunawan uryaynin	73

6**Iskuta maktsiykur chakrachaw triqu
murukuy****80**

1 qillqay	82
Anti ayllukunachaw triqu murukuy	83
2 qillqay	88
Mapuche aylluchaw triqu mikuyta imanaw murukuyanqan	89

1

taqa

Sara aylluychaw ayninakuy

Siqita rikaykur rimashun

- ¿Ima ruraychawtaq llapan runakuna kaykaayan?
- Llan purwakashqa (qurikashqa) runakuna, ¿imanaw laaya uryaytaraq ruraykaayan?
- ¿Imaraykurraq unay yachaykunata, chakrapita mikuykunata hurqarnin purwakaypa uryayta qunqananchiktsu?

¿Ima rikashqanchikpitataq qallanchik?

Vicos markachaw sara aylluy (quriy) chaaramunnami. Kay sara ayllupakuychawqa llapan runakunami yanapakuyan, ichanqa qipa watakunamanqa murukuy ayllupakuychaw mananami ñawpanawnatsu yanapakuyan. Ñawpaqa aynita shumaqmi rurayaq. Uchukllapayan kay ayni uryay qunqakaykannami, hapallankunallanami uryayan. Chayraykurmi yachachikuq Juana “José Carlos Mariátegui” yachaywasichaw uryaq yachakuqninkunata tapukun: kay markaykikunachaw, sara aylluychaw, ¿ñawpa shuntakaypa uryaykunata riqiyankiraqku? Chayqa kanan huk tapukuytami ñawinchashun. Hinaman huk riqichikuq artikulutami ñawinchashun. Niykurninnami markanchikchaw huk murukuqta tapukushun. Niykurninnami red socialkunapa willapakushun (riqichipakushun).

sara ~ hara; chayraykur ~ tsayraykur ~ sayraykur; -chi ~ -tsi - si siqi 'dibujo'

¿Imatataq kay taqachaw yachakushun?

- Tapukuypa kaqninkunatami riqishun, chaynawpa ayllunchikchaw allaapa riqishqa hina kuyashqa runapaq tapukushpa qillqanapaq.
- Hinaman siqinchaytawan raprapa kuchunkunachaw qillqaynintami iñishishun.
- Ishkan qillqaykunatami qaqachishun. Niykur chaykunapaq rimashun.
- Yachakunqanchikta chaninchachishun.

1 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

- 1 Kay tapukuykunapita patsaymi rimanchik, yachayninchikta kawachinapaq.
  - ¿Imapitaraq shamuq qillqay rimaqqa?
  - ¿Imanaw laaya willakuykunatataq sara aylluypaq (kusichapaq) markanchikchaw wiyarqunchik?
  - ¿Imaraykurraq mikuy aylluykunapaq alliq riqinanchik?
  - Kay ñawinchaywan, ¿imatataq awqayta ashinchik (munanchik)?

Mayashpa ñawinchashun

Sara aylluychaw ayni ruray

Chakrachaw taakuq Antonio shutiyuq runata, “José Carlos Mariátegui” yachaywasichaw yachakuq Amarumi tapukun. Antonio runaqa chakrachaw tukuy (imayka) laaya rurakuypaq (murukuypaq, aylluquypaq, parqukuypaq, hukkunapaqpis) allaapa riqishqa hinaman allaapa yachaq runami. Chaypinqa tapupaarishun.

1. **Amaru:** Yachaq Antonio, ¿imanawtaq sara aylluychaw uryakuyanki?

Antonio: Sara aylluy chaaramuptinqa, markanchikchaw llapan taakuq kastanchikkunatami qayapachikunchik, chay hunaqmi sarata aylluyaashaq, nishpa. Chaynami chay hunaqqa sara chakraman warmikunapis, ullqkunapis, waynakunapis, awkishkunapis, wamrakunapis yanapakuy kushishqa chaayaamun. Chay sara aylluychawqa aynitami rurayaa, llapaakunami yanapakuyaa. Ñawpa watakunanaqa markaachaw llapan taakuq runakunami paqway shayaamuq. Kay qipa watakunamannataq chayqa wakinllana shayaamun.

2. **Amaru:** Allimi chaynaw karqa, tayta Antonio, ¿imaraykurraq kanan qipakunamanqa chay ayni uryakuy qunqakaykanna?

Antonio: Kay **ayni** uryayqa ari, shumaq purwakaypa uryakuy. Kay uryayqa ñawpapatashi chaynaw kashqa, ninqaqnawpis. Kanan qipa watakunamannataq uchukllapan qunqakaykan. Musyanqanchiknawpis qipa wamrakunaqa chakrachaw uryayta munayannatsu, hatun markakunamannataq aywakuyan. Kutiramurpis yanapakuyta munayannatsu. Chay sara aylluypaqpis yanapakuqtana qillaypaq ashishun niyan. Chayraykurchi wakin kastakunachawnaqa yanapakuqtapis wanayannatsu mana qillaypaq yapanakuqkunata ashiaananpaq. Sarankunata mana quyaananraykurpis, kikinkunapurallana ayllukuyan.

Kaayinanchik

Tapukuyqa huk rimanakuymi. Kaychawqa huk runata aw achkaq runatapismi tapupanchik. Kay tapukuykunataqa ñawpatami patsachipakunchik (rurapakunchik). Tapukuychawqa yaskiq runakuna yachayanqanta, riqiyanganta yarpachakurimi nimanchik, chaynawpa musyarinapaqmi tapukunchik.

¿Musyankiku?

Piqallachaw yarpachakuypa kamayninqa huk *estrategia* nishqanmi, kaytaqa wananchikmi; kayqa ñawinchashqanchikt ami chuyanchaachimun, hinaman shumaqmi ñawinchanqanchik qillqayman yarpakachaachiman chik.

Haapashimikuna

ayni. Kay uryayqa rantinllapaqmi. Ima ruraychawpis yanapakunchik, manami qillaypaqraqtsu.

arkuy. Pampamanmi llapan yurantin sarata shaachinchik, chaychaw siqchakaanapaq (tipikaananpaq).

rantin. Uryaychaw yanapakuymi. Kayqa kay ninanmi: “kanan ñuqapaq, waray qampaq”.

3. **Amaru:** ¿Imanawtaq chay ayni sara aylluychawqa uryay?

Antonio: Kay sara aylluychaw ayniqa purwakaypa uryaymi. Wakinmi uusivan (ruqunawan) shaykaq sarata llapan yurantinta achuyan (siqayan). Chaytanami wakin runakunaqa parwamannaw (iiramannaw) apayan. Niykurmi shaypa churayan. Kayqa **arkuy** shutiwanmi riqikan. Kay arkushqatanami wakinqa kustalkunaman winar winar shumaq siqchayan (tipiyan). Kaynaw uryaymi rasunpaypa ayni uryayqa. Wakinkunanami kikin chakrachaw, wachukunachaw qaqaykur, shaykaq sarata chillpi (waqtsa) shukshukunawan tipir tipir kustalkunaman winayan. Kanan qipa watakunamannataq chayqa rikanchik kikin chakrallachawna shaykaq sarata siqchariyan, mananataq arkutayannatsu. Ari kayqa qunqakaykana.

4. **Amaru:** Chay sara aylluychawqa, ¿imanawtaq runakuna yanapakuyashqanta quyanki?

Antonio: Ninqaqnawpis sara aylluychawqa, kay markaachawqa, ayni uryay nishqantami rurayaa, manami qillaypaqraqtsu yanapakuyan. Kay ayni uryayqa **rantin** nishqanpaq yanapakuymi. Chaymi niyaa: “Kanan hunaq yanaparallayaamay, qamkuna aylluyaptiykinami yanapariyaashqayki hina”. Chay uryayninkunapitaqa, llapan yanapakuqkunata, kikin saratami miyan (payyaynin) quyaa. Manami qillaytaraqtsu yanapakuyashqanpita quyaa. Huk katay (waytiy) sarankunami kustalkunaman siqchakuriyan. Niykur kataypa wasinkunata apakuyan.

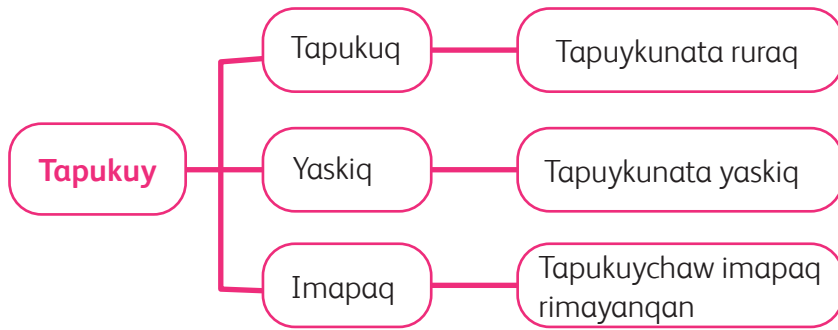
5. **Amaru:** ¿Imaraykurtaq ayni uryaytaqa kawachinanchik?

Antonio: Ayni uryayqa ñawpa alli uryaymi. Kay uryaychawqa purwakaarir, kushi-kushillami, shumaq yanapanakushpami uryakunchik. Chaymi “purwakaypa uryakuyqa kallpachachikun” niqta wiyanchik. Kay qipa watakunamannami chayqa uchukllapayan qunqakaykan. Wak suyukunapita lluta yuyaykuna chaamushqanraykur, hapallankunallami chakrachaw ima uryaychawpis rurakuyan, yanapaqta ashirinpis qillayllachawna quyan. Ñuqakunapaqqa kaynaw uryayqa micha ninanmi, murukuypa kikin wachayninta mana quyashqanraykur. Anti markanchikchawqa imaypis purwakay uryaymi kashqa. Chaytami kanan imaypis kawachinanchik. Shumaq uryakuyninchikqa manami wañunmantsu. Rikanqanchiknawpis, Antonio, yachaq runaqa yarpachimarqunchik imaraykur ayni uryayta kawaykaachinapaq. Kaynaw laaya uryayqa anti markakunachaw ñawpa shumaq yanapanakushpa uryakuymi.

sara ~ hara; -nchik ~ -nchi -ntsik ~ -ntsi ~ -nsi

miya ~ payyay ‘mikuykunachaw aruyashqanpita chaskiyashqanmi’

- 2 Ishkay kaq ñawinchayta ruranchik. Kaychawqa umanchikllachaw ñawinchar qatinqanchikyaq yarpachakushun.
- 3 Qillqayqapa ñawinchayninchaw shunqu kaq yuyayninkunata tukuy llimpikunawan siqinchashun.
- 4 Hinamanpis, mana kaayishqanchik shimikunatapis ruyruwan wichqashun.

Kananqa tapukuypa kaqninkunata riqirishun. Kay riqiyninga shumaq ñawinchaanapaqmi yanapamaashun.

Sara aylluychaw ayni ruray

Runapa riqichikuynin
Pi yaskiq kanqantami chuyanchanchik.

Tapukuynin
Tapukuyninwan yaskiyinmi.

Wichqaynin
Yaskiq ninqantami chuyanchashpa yapapanchik.

Chakrachaw taakuq Antonio shutiyuq runata tapukunshun. Payqa chakrachaw tukuy laaya rurakuypaq (murukuypaq, ayllukuypaq, parakuypaq, hukkunapaqpis) allaapa riqishqa hinaman allaapa yachaq runami. Chaypinga tapupaarishun.

1. **Amaru:** ¿Imaraykurtaq ayni uryaytaqa kawachinanchik?
Antonio: Ayni uryayqa ñawpa alli uryaymi, kay uryaychawqa purwakaarir, kushi-kushillami, shumaq yanapanakushpami uryakunchik, chaymi “purwakaypa uryakuyqa kallpachachikun” niqta wiyanchik. Kay qipa watakunamannami chayqa uchukllapayan qunqakaykan, wak suyukunapita lluta yuyaykuna chaamushqanraykur, hapallankunallami chakrachaw ima uryaychawpis rurakuyan, yanapaqta ashininpis qillayllachawna quyan. Ñuqakunapaqqa kaynaw uryayqa micha ninanmi, murukuypa kikin wachayninta mana quyaananraykur. Anti markanchikchawqa imaypis purwakay uryaymi kashqa, chaytami kanan imaypis kawachinanchik, shumaq uryakuyninchikqa manami wañunmantsu.

Rikanqanchiknawpis, Antonio, yachaq runaqa yarparachimarqunchik imaraykur ayni uryayta kawaykaachinapaq, kaynaw laaya uryayqa anti markakunachaw ñawpa shumaq yanapanakushpa uryakuymi.

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 ¿Imapitataq ishkan runakuna rimayan?
- 2 Antonio aynipaq rimar, ¿imatataq unay uryaykunapaq nin?
- 3 Sara aylluychaw yanapakuqkunata, ¿imantaaq quyan? X nishqanwan yaskiyinta chimpuy:
  - a. Qillaynin
  - ch. Miyan (payyaynin)
  - h. Saaku kustal saran
  - i. Manami imanpis quyantsu.
- 4 Tapukuywan (qillqaywan), ¿imatataq awqayta munanchik?
  - a. asichikuyta
  - ch. riqichikuyta
  - h. washakuyta
  - i. yachachikuyta
- 5 Kikiykpa shimiyyikunawan chuyanchaachiy, ¿imatataq kay rakiqillqaywan nimanchik?

“Ninqaqnawpis sara aylluychawqa, kay markaachawqa, ayni uryay nishqantami rurayaa, manami qillaypaqraqtsu yanapakuyan”.
- 6 ¿Imataq kay rakiqillqaypita ninki?

“Ñawpa watakunanaqa markaachaw llapan taakuq runakunami paqway shayaamuq yanapakuq. Kay qipa watakunamannataq chayqa wakinllana shayaamun”.
- 7 ¿Amaru llapan tapukuykuna ruranqan alliku kashqa?, ¿imanir?
- 8 Ayni uryaytaqa, ¿imanirtaq kanan imaypis kawachinanchik?
- 9 Ñuqanchik yachaq Amaru karninqa, ¿ima huk tapuykunatataq tapushwan karqan?

2 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushunchik

- 1 Kay tapuykunapita patsay purwakaypa rimanchik, chaynawpa unay yachayninchikta kawachinapaq.
  - ¿Riqinkiku Sami aylluta?, ¿imapitaraq chay shutin shamun?
  - ¿Kay markachaw purwakaykurtsuraq chakra ruraykunachaw runakuna uryayan?
  - Chaynaw karqa, ¿ayni uryaytatsuraq rurayan?

Kay qillqaytaqa Sami aylluchaw uryaykuna, mikuykuna, murukuykuna, hukkunapis imanaw kanqanta musyanapaqmi ñawinchashun. Hina ñawinchayninchikchaw chay marka imanaw kanqanpita, imanaw kawayanqanpitapis yarpachakushun.

Mayashpa ñawinchashun

Sami ayllupa yachayninkuna

Sami shimiqa purwakay runakuna ninanmi. Chaymi kay shimiqa kikin ayllunkunapaqwan kastankunapaqmi nin.

Sami aylluqa wakin suyuchaw runakupitapis allaapa unay ayllukunani kayan. Rimayanqan shiminkunapis kikin shutiyuqllami, mikuyninkunapis, tukuy rurayninkunapis kikinkunallapami

Kaayinanchik

Kay qillqay rimaykanqanchikqa **riqichikuq artikulumi**, kay qillqayqa imapaqpis yachaykunatami riqichikun. Manami shutinkunallatatsu nin, manachayqa shuqankuna, chuyanchayninkuna, qaqachiyninkuna chay llapantami riqichimanchik.

Ñawinchaykashqaqa llapan rakiqillaypa shunqu yuyaykunatami siqinchaananchik. Kayta tapunakushpa: ¿imatataq rakiqillqaykunachaw kaayichimanchik?

Llapan rakiqillqaykunachaw shunqu yuyaykunata siqinchashqa karqa, kanan sumillado nishqanta rurashun (allawka kaq chimpanchawmi rakiqillqaykunapita patsay qillqananchik.

kayan. Paykunaqa Patsamamata allaapa kuyaqmi kayan. Paykunaqa Escandinavia chinchay suyu kaqmanmi taarar qallayarqan, vikingokuna qatiykachayanqanraykurmi chayman taakuq aywakuyarqan. Chayraykurmi Ártico nishqan taapakuqkunatanaw riqiyan.

Qallananllachawqa samikuna yuriyanqanllachawtsu taakuyarqan, manachayqa markan markan **purikuq** runakunami kayarqan. Paykunaqa lluychukunata michikurllami purikuyaq; challwakurllami kakuyaq, hinamanpis sachakunapa wayunkunata (luklinkunata) pallakurllami kakuyaq. Patsamamapa qunqanllatami mikukur kakuyaq. Manami chayqa rakchataayaqtsu; hirkakunata manami tsuqiyaqtsu; kanankunapis kay alli ruraykunallawanmi kawakuyan. Hinamanpis paykunaqa kanan qipakunaman **apukunata**, awkikunata, quchakunata, Patsamamata llapan rurayninkunachaw, uryayninkunachaw alli yarqunanpaq mañakuykaayanraq.

Unay wasinkunaqa lavvu nishqanmi kayaq. Kayqa tampunawmi kaq. Kaychawmi llapan kastankunawan yachayaq. Chaychawmi tullpankuna, puñunankunapis kapuyaq. Kanan qipamanqa kay unay wasinkuna tikrashqanami, mananami ñawpanawnatsu, manachayqa huklaayashqanami.

Sami shimiqa 30.000 rimaqninkunami kayaapun, wakin sami shimikunaqa ashwan ichikllami kayan. Kay sami shimiqa 400 shiminkunami kapun, lluychukunata tukuynawpa shutichiyaananpaq. Hankakunata (rahukunata) niyaananpaqpis 100 shiminkunami kayaapun.

Samikunaqa kananyaqpis ashmakunata tuqllakur, tukuy laaya challwakunata challwakur, ashmakunata michikurllami kakuyan, kaykunami hunaq hunaq rurayninkuna. Paykunaqa lluychupa aychankunatami allaapa mikuyan, kay ashmapitami aqshunkunapis (hakunkunapis), tukuy llachapankunatapis (ratashninkunatapis) rurayan.

Kay ayllukuna llachapankunata yakakuyaananpaqqa mullu-mullu chipapiq unay ruripakunatami iñishiyen, chaymi hankanawpis llapan yuraqninkunami allaapa rikakun. Hinamanpis paykunaqa quriwan, qullqiwani imakunatapis rurayan, chayraykurmi kanan tukuy laaya huuyankuna kayaapun. Hinamanpis tukuy laaya mankakunata, wishinakunata, hukkunatapis mitupita rurayanmi.

Haapashimikuna

Kanan qipamanqa unay **llachapa**nkunata ashwan yakakuyan, lluychukunawan aw huk ashmakunawanpis uryayaanapaqmi. Hinaman raymikuna kaptinmi kay llachapankunata yakakuyan. Alalay killakunachawnami chayqa lluychupa qaranpita wutaskuna rurashqata yakakuyan. Hinamanpis chuullukunata, punchukunata, chuupakunata quñuchikuyaananpaq yakakuyan.

Sami aylluchaw: ima ruraychaw kayanqan

Sami ayllukunaqa allaapa Patsamamatami kuyaykuyan. Ima ruraychaw, uryaychawpis purwakashqami yanapakuyan. Kaynaw yanapakushpa rurayta, aruytaqa ayni nishpami riqinchik. Niykurpis paykunaqa lluychukunata michikurlla, mikunankunata ayllupakurllami hunaq-hunag pasakuyan. Pi may watukaq chaqtapis ashmakunapa aychankunatami qarayan, manami qillaypaqraqtsu quyan.

Hinaman Sami ayllukunaqa allaapa yachaq runakunami, ayllukunami unaypita kananyaqpis kayan. Paykunaqa hankakuna imanaw kanqanta musyayan; pastukunapa, sachakunapa, patsakunapa kawayninkunatapis allaapami musyaykuyan. Uchuk shimillachaw ninchik, runakunatanawpis, Sami ayllukunaqa Patsamamata allaapami kuyaykuyan. Chayraykurmi waatanakushpa shumaq kawayan. Hinamanpis, purwakaykur huk shunqullami Patsamamanchikta llapan qumashqanchikpita (mikuykunapita, ashmakunapita, yakukunapita) mañakuyan. Patsamamanchikta mañakushqaqa shumaq purwakashqallami imaypis kashun nishpa. Hinamanpis tukuy ruraykunachawpis huk yuyayllami kashun nirnin.

purikuq. Runakuna, ayllukuna mana kikinllachaw taakuqkuna. Paykunaqa tuqllakurlla, challwakurlla, michikurlla kawaqkunami kayan.

apu. Hirkakunapa haaninmi, atipaqninmi. Payqa llapan runakuna payman mañakuq aywaqkunatami wallkin, chapanpis.

llachapa. Tukuy laaya yakakuna ratashkunami kayan, kaykunawan: kushma, wara, punchu, ruripa, chuullu.

Shimi yuyaykunata tinkuchinanpaqqa **tinkichiqtami** wananchik. Kaywanraqmi allaapa chuyanchashqa yarqun.

- 2 Yanaqiykikunawan purwakaykur kay rakiqillqayta ñawinchayay. Niykur rimayllapa, hina kikiykikunapa shimiyykikunallawan rakiqillqaypa shunqu yarpayninta niyaamuy.

Sami ayllukunaqa allaapa Patsamamata kuyaykuyan, ima ruraychaw, uryaychawpis purwakashqami yanapakuyan, huk shimillachaw kayqa aynimi. Paykunaqa lluychukunata michikurlla, mikunankuna ayllupakurlla hunaq hunag pasakuyan. Watukaq chaqtapis ashmakunapa aychankunatami qarayan, manami qillaypaqraqtsu.

Kananqa **riqichikuq artikulupa** kaqninkunata riqirishun. Kay riqiyinqa kaayishpa ñawinchanapaqmi yanapamaashun.

Sami ayllupa yachayninkuna

Qallaynin
Imapaqpis rimamunanpaqmi qallaramun.

Sami aylluqa llapan suyuchaw runakupitapis allaapa unay ayllukunami kayan, rimayanqan shiminkunapis kikin shutiyuqllami, mikuyninkunapis, tukuy rurayninkunapis kikinkunallapami kayan. Paykunaqa Patsamamata allaapa kuyaqmi kayan, paykunaqa Escandinavia chinchay suyun kaqmanmi taarar qallayarqan, vikingokuna qatikachayanqanraykurmi chayman taakuq aywakuyarqan, chayraykurmi Ártico nishqan taapakuqkunatanaw riqiyan.

Qatiynin
Riqichiykunawan hatunyachin qallanqanchaw ninqantami.

Qallananllachawqa Samikuna yuriyanqanllachawtsu taakuyarqan, manachayqa markan markan purikuqmi kayarqan, paykunaqa lluychukunata michikurllami purikuyaq, challwakurllami kakuyaq, hinamanpis sachakunapa wayunkunata (luklinkunata) pallakurllami kakuyaq. Patsamamapa qunqanllatami mikukur kakuyaq, manami chayqa rakchataayaqtsu, hirkakunata manami tsuqiyaqtsu, kanankunapis kay alli ruraykunallawanmi kawayan. Hinamanpis paykunaqa, kanan qipakunaman Apukunata, Awkikunata llapan rurayninkunachaw, uryayninkunachaw alli yarqunanpaq mañakuykaayanraq. Hinaman Sami ayllukunaqa allaapa yachaq runakunami, ayllukunami unaypita kananyaqpis kayan, paykunaqa hankakuna imanaw kanqanta musyayan; pastukunapa, sachakunapa, patsakunapa kawayninkunatapis allaapami musyaykuyan.

Chuyanchaynin
Uchuk shimillachaw llapan yuyayninta riqichikamun.

Sami ayllukunaqa patsamamata allaapa kuyaykuyan, chayraykurmi waatanakushpa shumaq kawayan; hinamanpis, purwakaykur huk shunqullami Patsamamanchikta llapan qumashqanchikpita (mikuykunapita, ashmakunapita, yakukunapita) mañakuyan. Patsamamanchikta mañakushqaqa shumaq purwakashqallami imaypis kashun nishpa, hinamanpis tukuy ruraykunachawpis huk yuyayllami kashun nirnin.

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 Ichuq kaq shimikunata allawka kaq kaayichikuq chikukunaman ( ) ninankunata tinkuchiy.
  - a. Sami ayllu chinchay suyu kaqmanmi.
  - ch. Maychaw taakuyaq tuqllakur purikuqmi kayarqan.
  - h. Lavvuqa raymi kaptinpismi yakakuyan.
  - i. Unay lllachapankunata unay wasinkunami karqan.
- 2 Shamuq rakiqillqayta ñawinchay. Niykur shunqu yuyayninta siqinchay. Niykurninpis rakiqillqaypa chimpanchaw kikiykpa rimayniykita qillqay.

Rakiqillqay	Shunqu yuyaynin	Kikiypa rimaynii
Qallananllachawqa Samikuna yuriyanqanllachawtsu taakuyarqan, manachayqa markan markan purikuqmi kayarqan, paykunaga lluychukunata michikurllami purikuyaq, challwakurllami kakuyaq, hinamanpis sachakunapa wayunkunata (luklinkunata) pallakurllami kakuyaq. Patsamamapa qunqanllatami mikukur kakuyaq, manami chayqa rakchataayaqtsu, hirkakunata manami tsuqiyaqtsu, kanankunapis kay alli ruraykunallawanmi kawayan. Hinamanpis paykunaga, kanan qipakunaman Apukunata, Awkikunata, Quchakunata, Patsamamata llapan rurayninkunachaw, uryayninkunachaw alli yarqunanpaq mañakuykaayanran.		

- 3 Wakin rakiqillqaykuna ñawinchashqanchikwanpis Ishkay kaqchaw rurashqanchiknaw rurayta rurashun.
- 4 Kay ishkay kaq qillqay ñawinchaychaw, ¿ima mushuq riqichikuytataq yachakurqunki? ¿Imanir?
- 5 ¿Ima riqichikuykunataraq yapayta munankiman, chaynawpa alliyachinapaq? Chaypaq Sami ayllupaq musyapakuy. Niykur huk rakiqillqayta qillqay, haapashimikunata iñishishpa.
- 6 Ñawinchanqaykpita, kanan yarpachakuy, riqichikuq artikuluta qillqanaykipaq yachay uryaychaw. Chaypaq ¿imakunapaqraq qillqankiman? Hina, ¿imaraykur?
- 7 Ishkay qillqayta ñawinchanqaykipita, imapaq rimanqanta, uchuk shimillachaw, niramuy.

¡Ñawinchashqanchikpaq yarpachakuyta qatishun! Shunquchaq yuyaykunata hurqashun, hina siqinchaashunpis. Niykurninpis ñawinchashqanchikta chaninchaachishun. Niykur yuyayninchiktapis riqichikushun.

Qillqaykunata qaqachishun

- 1 Ishkan qillqaykuna ñawinchashqanchikpita patsay, kay tawankuchaw qaqachishun.

Qaqayninwan huklaayaynin sara aylluychaw ayni ruraywan Sami ayllupa yachayninkuna		
Sara aylluychaw ayni ruray	Qaqayninkuna (niraqninkuna)	Sami ayllupa yachayninkuna hina rurayninkuna
Huklaayaynin		Huklaayaynin

- 2 Ñawinchanqaykiwan tinkuchiqaqinta ruray.

Kawayniichaw, ¿ima ruraykunawantaq kay ishkan qillqay ñawinchanqaa tinkun?	
¿Imanawtaq kay ishkan qillqay ñawinchanqaa Patsamamawan tinkun?	

Tapukuyta qillqashun

Tapukuyta imanaw kanqanta riqinchiknami. Kananqa kikinchi llana qillqashun. Chaypaqqa kay qillqayninpa qatiykinkunata qatishun: qillqanapaq patsachir, qillqaychaw, qillqashqata rikapaarir. Chaypaq purwakaypa uryayay, yachachikuqniykikunapa yanapayninwanpis.

Yachakushqanchikta chaninchachishun

Yachakunqaapita yarpachakuu, awqanqaata (llallinqaata) musyanaapaq.

Kikinchipura chaninchaachikunchik: awqanqanchikta, chayraq yachakuykanqanchikta, yachakuychaw imapitapis alliyanaapaq. Kaykunami yanapamaashun, naqanakushi kaykanchik munashqanchikta awqaanapaq (llallinapaq).

Imakuna chaninchashqan	Awqanqaa (llallinqaa)	Chayraq yachakuykaa	Yachakuyniichaw alliyanaapaq, ¿imataraq ruranaa?
Willakuyinkunata riqirquumi. Niykur tapukuychaw hina riqichikuq artikuluchaw kikin ayllukunapa ayni uryayinkunawanmi qaqachirquu.			
Tapukuywan riqichikuq artikulu ñawinchashqaapita patsaymi rakiqillqaykunapaq yarpachakurquu.			
Tapukuypaq hina riqichikuq artikulu ningankunapaqmi yarpachakurquu. Kaytaqa llapan yachanqaawan hina ñawinchanqaa musyayninwanmi qaqachirquu (tinkuchirquu).			
Tapukuykuna hina riqichikuq artikulu imanaw qillqakashqantami chanincharquu. Hinaman yachayniawan hina ayllukunapa yachayinkunawanmi qaqachirquu (tinkuchirquu).			

Ñawinchanqaata, ¿imanawmi yachakurquu?

Kanan chayqa, ñawinchanqanchikpaq kikinchipuralla yarpachakushun.

Ñawinchanqanchikpaq patsaynin	Kikinchipura imanaw ñawinchanqanchik	Ñawinchanqanchikpaq chaninchaynin
<ul style="list-style-type: none"> • ¿Ima awqayta (llalliyta) munartaq qillqaykunata ñawincharquu? • ¿Ima naanikunatatataq ñawinchanqanchikpaq iñishirquu? 	<ul style="list-style-type: none"> • Ñawinchanqaa qillqaykunachaw, ¿kaayinqaata maakurquuku? • Mana alliq kaayirnin, ¿yanapakuyta mañakurquuku? 	<ul style="list-style-type: none"> • Ñawinchanqanchikpaq, ¿munanqaata awqarquuku (llallirquuku)? • Ñawinchanqanchikpaq, ¿naanikuna iñishinqaa kaayininta yanapamashqaku?

2
taqa

Ayllukunachaw sarapita chuchuqa ruray

Siqita rikaykur rimashun

- ¿Imaraykurraq ayllunchikpaq chuchuqa ruray allaapa alli?
- ¿Imanawraq kanman llapan ayllukunachaw, suyukunachaw chuchuqata mikushqa?
- ¿Ayllunchikchaw chuchuqa ruranqanpita huk ayllukunachaw rurakanqanpita huklaayatsuraq?

¿Ima rikashqanchikpitataq qallanchik?

Acopampa aylluchaw chuchuqa ruray chaaramunnami. Ñawpa patsakunaqa kay aylluchaw llapan taakuqkunami purwakaykur sarapita chuchuqa ruraraychaw yanapakuyaq. Kanan qipakunanataq chayqa kikin kastakuna kikinpurallana rurakuyan. Kay chuchuqa rurayninwanqa, unay patsapita patsay rurakashqanpitaraykurmi mana qunqakaananta ashiyan (munayan), manachayqa kay unay ruraykunata chachinchaytami munayan, chaynawpa kay alli mikuy mana qunqakaanpaq nishpa. Chayraykurmi yachachikuq Marco Huamán “Ricardo Palma” yachaywasichaw uryaq, chusku ñiqichaw yachakuqninkunawan chuchuqa rurayninpaq huk ruranapaq maytu rurayta paqtayashqa. Chaypaqmi kay laaya qillqayta ñawinchayan, kay qillqaynin shuqan kanqanraykur. Hinmanpis kaypita patsaymi video nishqanta rurayanqa, kallpachakuq chuchuqa mikuy nishqanchikwan.

¿Imatataq kay taqachaw yachakushun?

Tukuy laaya qillqaykunatami ñawinchashun, kaykunata awqaanapaqqa (llalinapaqqa).

- Ñawinchashun hina yarpachakushun ruranapaq maytupaqwan mushuq willakuypaq, chaynawpa qillqaykunata musyapakunapaq. Niykur chaywan huk video nishqanta ruranapaq, chaynawpa alli kallpachachikuq chuchuqa mikuyninchikta riqichikunapaq.
- Chuchuqa rurayninta ñawinchanapaqqa kimsa kuti IMA-IMA-IMA naanikunatami iñishishun.
- Mushuq willakuypa rakiqillqayninchaw sumillado nishqantami rurashun.
- Ruranapaq maytupa hina mushuq willakuypa kaqninkunatami riqishun.
- Ishkay laaya qillqaykunatami qaaqachishun, huklaayaachishunpis.

1 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

Hinaman, qillqayta rikapaarishun: ¿siqinkuna kapunku?, ¿qatichiq yupayninkuna kapunku?, ¿tinkichiqninkuna kapunku?

- 1 Yachayninchikkunata kawachinapaq, kay tapuykunapita patsay rimashun:
  - Ñawinchananchik qillqaypa shutinga kaymi: Ruranapaq maytu chuchuqata ruranapaq. Kay willakuypita patsay, ¿imapaqraq qillqay riman?, ¿imatataq alli kaayinaykipaq rurankiman?, kikiykipa kawayniykiwan hina aylluykipawan, ¿ima qaqaynintaq kapun?
- 2 Llapan yachayninchikwan tinkuchishpa, ñawpa kaq ñawinchayta rurashun.

Mayashpa ñawinchashun

Ruranapaq maytu chuchuqata ruranapaq

Ayllukunachawqa unay patsapitami chuchuqa nishqanta rurayashqa. Kanan qipa watakunamantaq kay ruraynin uchukyaykan. Chaynaw kaykarpis wakin ayllukunachawqa ñawpanawllami ruraykaayan. Paykuna kay mikuyqa allaapa **kallpachachikuq mikuy** kanqantami musyayan. Chuchuqata ruranapaqqa, ñawpata ishkushqa sarami kanan. Kayqa qallwashniraq sarapita aw yuraq sarapitami rurakan. Niykurninmi llapan wanakanqanta shuntayan, chaynawparaq ruraynin qallakan. Kay chuchuqaga qiqu (**tahu**) sarapitami rurakan. Hinaman kay mikuyqa sara ayllukuy patsachawmi rurakan. Kay mikuytaqa unaypitami ayllu runakuna rurayashqa. Kananyaqpis ruraykaayanraqmi, ichanqa mananami ñawpakunanawnatsu rurayan, ichikllapayannami rurayninta haqiykayaan. Musyanqanchiknawpis, kay mikuyqa allaapa kallpachachikuq mikuymi. Kanan imanaw kay mikuy rurakanqanta musyashun. Hinaman imakuna wanakanqantapis rikaarishun.

Wananchik:

- Qallwash aw yuraq tahu sarata (imanaw rurayta munashqanchiktanaw, uchukllata aw achkatapis).
- Yakuta, kaywan yanunapaq.
- Hatun pirulkunata (hatun mankakunata).
- Achka yamtata (tsiqtakunata, shukshukunata, ramrashkunata).
- Qachichikunata (rafia kustalkunata, chayman mashtakaanapaq).
- Hatun kanastakunata.
- Qawikunata (shukshuta, puwaptin qawikaananapaq).
- Aqanata (molino nishqanta)
- Runkukunata (harina kustalkunata).

Kaayinanchik

Kay ñawinchaykanqanchik qillqayqa ruranapaq maytumi. Kayta qatirmi chuchuqa mikuyta ruranchik. Kaychawmi llapan qatiyninta ruranapaq tarinchik. Kaychawmi tinkichiq shimikunata tarinchik, kaykunatanaw: ñawpata, niykur, chaypita, hukkunatapis. ¡Alliq rikaashun chaynawpa alliq qatinapaq!

Maytuta ñawinchaykanqanchikyaq, kay tapuykunata yaskishun: ¿imatataq kay qillqaychaw rikaykanchik?, ¿imatataq mana rikaykanchikitsu?, ichanqapis qillqaywan tinkunku?, ¿imatataq chuchuqa rurayninpaq rikanqanchikpita, mana rikanqanchikpita patsay yarpachakushwan?

Haapashimikuna

ruranapaq. Kayqa imanaw ruranapaq, ima qatinapaq kanqantami nimanchik.

tahu. Kayqa mana allaapa tsaki sara, hina mana allaapa chuqlulla sara (qiqu saralla) ninanmi.

kallpachachikuq mikuy. Kayqa alli mikuykunami, kurkunchikta ima ruraychawpis alli hinchihinchi katsin.

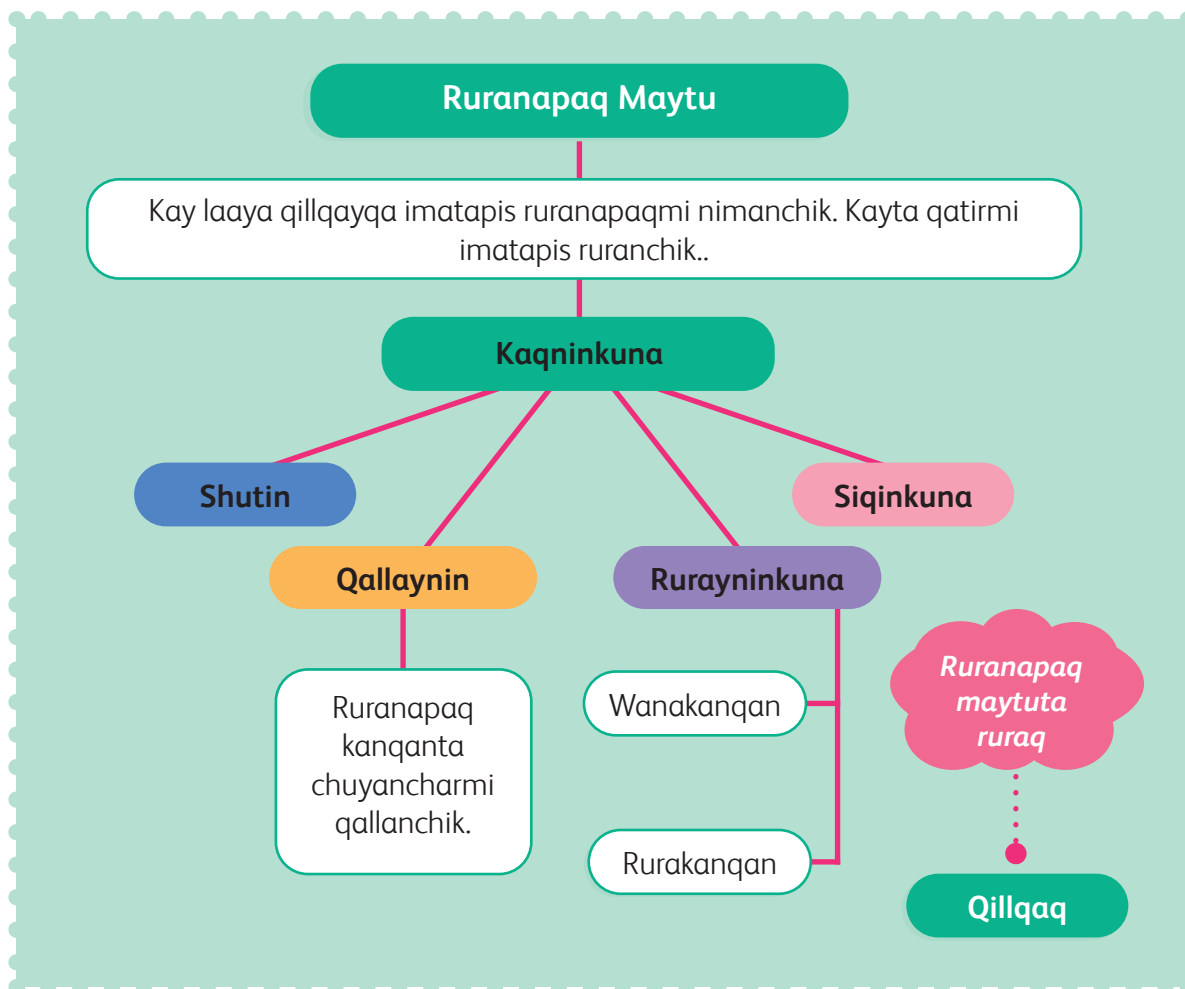
Ruranchik:

Anti, yunka markakunachaw kaynawmi chuchuqata rurakan:

1. Ñawpataqa saratami chakrapita ayllunchik (kusichanchik).
2. Niykur chay sarata tahun kaqninllata ishkunchik.
3. Chaypita kanastakunaman wiñarkur yakuman yakanchik, puushankuna yarqunanapaq.
4. Tullpaman pirulkunata churkanchik. Niykur chayman sarata hichanchik (wiñanchik).
5. Chaychaw 30 tullmi qawipashpa puwachinchik.
6. Niykur kanastakunaman altanchik, llapan yakun shutunqanyaq.
7. Qachichi kustalkunata pampaman mashtanchik, kanastapita sara shupishqata hichashpa.
8. Intiwan tsakinanpaq shumaq mashtanchik (kaytaqa pichqa hunaqmi alliq tsakichinchik; mashtaranqan hunaqkuna wallkinanchik, chaynawpa tushpikunapita, pishqkunapita, wakin ashmakunapitapis, mana witiyaananpaq, mana rakchatayaananpaq).
9. Sara tsakishqatana kustalkunaman wichanchik.
10. Aqakunaman aqachiq apanchik.
11. Aqashqatana runkukunaman aw hatun mankakunamanpis winanchik, chaychaw unaypa churaraakunanapaq.
12. Kay aqashqawanqa (tikrachishqa sarawanqa) kashkichawpis, qullmichawpis, apichawpis, umitata rurarninpi aw hukkunachawpis mishki-mishkillami mikunchik.

Yarpashun, ñawinchanqanchikqa huk **ruranapaq** maytumi. Kaypa kaqninkuna kaykunami kayan, maa, rikaarishun:

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 ¿Imanaw laaya sarakunapitataq chuchuqata ruranchik?
- 2 Chuchuqata hurqarirqa (rurarirqa), ¿imanaw laaya mikuykunata arurirtaq mikunchik?
- 3 Ñawinchashqanchik qillqaychaw, ¿ima tinkichiqlunatatataq tarinchik? Chay tinkichiqlunata qillqana maytuykichaw qillqay.

¡Shumaqmi ñawincharirqunchik!
Kananqa mañamashqanchik ruraykunata yaskishun.

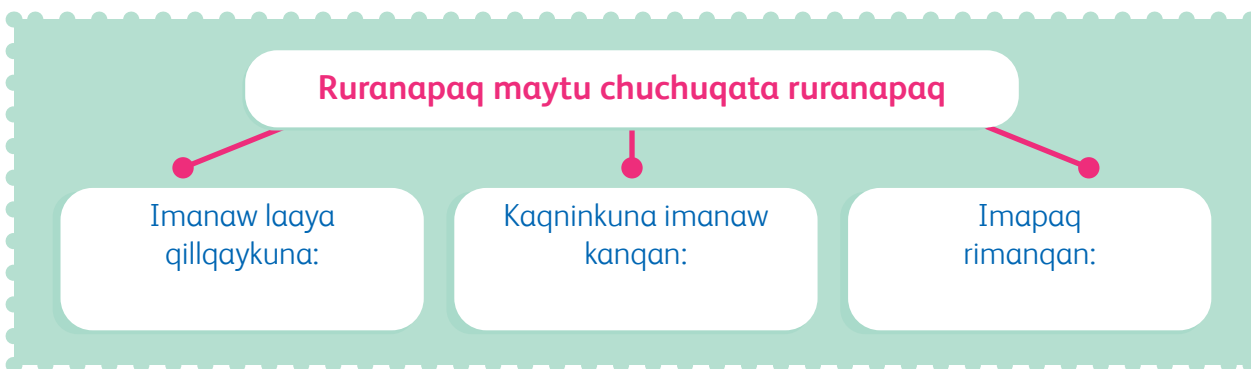

4 Yarpashun, qillqaykunaqa tukuy laayatami rikachimanchik. Maa, chay riqichikuyninta rikapaarishun:

Tukuy laaya qillqaykuna	
<p>Qatiq kaq (<i>continuo</i>): rimaykunapita patsaymi rakiqillqaykunaman patsakashqa. Kanmi raprachaw qillqashqa hina digital nishqanchawpis.</p>	<p>Mana qatiq kaq (<i>discontinuo</i>): Qatiq kaq qillqaykunapita huklaayami patsakashqa. Tukuy ladomanmi ñawinchakan. Kay laaya qillqaykuna kaykunami kayan: tawlakuna, willakuq siqikuna, mapakuna, hukkunapis.</p>
<p>Takukashqa kaq (<i>mixto</i>): Qatiq kaqtawan mana qatiq kaqkunatapismi rikaachikayaamun.</p>	<p>Achkaq kaq (<i>múltiple</i>): Ishkay aw achkapitapis imapaq kanqankunatami rimayaamun. Qillqaqninkunapis manami kikinllatsu kayan, hina huk patsachaw riqichikayaamun.</p>

[*Unidad de Medición de la Calidad Educativa (2018). La competencia lectora en el marco de PISA 2018 patsaypita hurqarirmi chawpin qichwaman tikrakashqa.*]

Kanan chayqa, rikanqanchikpita patsay (aw riqichimashqanchikpita patsay), alliq riqirir hina mañamashqanchikwanpis ura siqikunachaw tinkuchishun.

- 5 ¿Imanawraq kanman maytuchaw ruranapaq qatiyninta mana qatishqaqa?, ¿imanir?
- 6 ¿Imaraykurraq qillqaq qillqayninman siqikunata churashqa?
- 7 Chuchuqata tahu sarapita mana rurashqaqa, ¿imanawraq kanman?
- 8 ¿Imaraykurtaq qipa watakunamanqa chuchuqa rurayninta ichikllapayan haqiykaayan?
- 9 ¿Imaraykurraq kananpis chuchuqaqa mikuyninchik kanman?

¡Kushikullaashun!
 Kay qillqayta ñawinchamin usharirqunchiknami!
 ¡Purwakaypa yachakurnin qatishun!

2 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

1 Kay tapuykunapaq rimashun, chaynawpa unay yachayninchikkunata kawachinapaq.

- ¿Imakunachawtaq yuka mikuyta iñishinchik?, ¿ima mikuykunatataq arunchik?, unaypa churakuyaanykipaqpis, ¿huk mikuykunaman yukata tikrachishwanku?
- ¿Imallatapis kastaykikuna tsaki yukapita pihuta imanaw rurayanqanpaq willakaramuy?

Ñawpa kaq qillqaychaw imanawpa chuchuqata rurarir churakuyanqanta rikarqunchik. Kananpis wak suyukunachaw huk ayllushqa mikuykunata churakuyaananpaq imanaw tikrachiyantami rikaashun.

¿Pi aw pikuna?
Pay (warmipis, ullqupis) kayanqan (niyanqan)

¿Ima?
Imakuna pasanqan.

Putumayo- Colombia: yukapita kallpachachikuq mikuykuna

Siona aylluchaw yukapita pihu rurayninta riqichikuyta munayan. Chaymi yachakuq wamrakuna yuka mikuy kallpachachikuq kanqanta riqichikuyan.

¿Imay?
Imay patsachaw.

Ñawpa kaq qillqaychaw imanawpa chuchuqata rurarir churakuyanqanta rikarqunchik. Kananpis Siona ayllukuna imakunachaw yuka mikuykuna iñishiyantami rikaashun.

¿Imaraykurraq?
Awqaynin.

¿Maychaw?
Maychawpis pasanqan.

¿Imanir?
Raykurnin.

¿Imanaw?
Imanawpa pasanqan.

Mayashpa ñawinchashun

Kaayinanchik

Kananqa mushuq willakuq qillqaytami ñawinchashun. Kay laaya qillqayqa imapis rasunpaypa pasanqantami willakun, aw chayraq pasanapaqismi. Chayraykurmi pi may ñawinchaqtapis patsaypa aqchiraachikun.

Haapashimikuna

pihu. Tsaki yukapita harina rurashqatami shutichiyani.

tikrashaq mikuy.

Mikuykuna hukman tumashqakunatami ninchik: yukapita pihuman, sarapita chuchugaman, yanushqa hina qahachishqa papapita tsaki papamanpis.

laqana. Tukuy laaya raprakunata (llapshata, raktatapis) laqanapaqmi alli.

Putumayo-Colombia: yukapita kallpachachikuq mikuykuna

Siona aylluchaw yukapita pihu rurayninta riqichikuyta munayan. Chaymi yachakuq wamrakuna yuka mikuy kallpachachikuq kanqanta riqichikuyan.

Siona aylluchaw yuka murukuyanqata tukuy mikuy ruraychawmi iñishiyani, kay yuka mikuy ninkunami allaapa nikachachiyani. Kay yukapa achkami alli kallpachachikuqni kapun. Chaymi kay yukapita kaykunata rurakuyan: apita, chapanata (umitata), hukkunatapis. Chayraykurmi,

Siona ayllukuna pihupita llapan mikuykuna rurayanqanpaq riqichikuyta patsachipakuyan. Kaytaqa Siona ayllupa yachaywasinchaw yachakuq wamrakunami rurayanqa. Kayta rurarninqa, **pihu** harina yukapita patsay, apikunata, chapanakunata, Siona markachaw, tsaki yukapita pihuman imanaw tikrachiyanqantami riqichikayaamunqa. Kay riqichikuy nintaqa (feriataqa) ishka chunka qanchis hunaqchaw, kimsa kaq killachaw, ishka waranqa ishka chunka chusku watachawmi rurayanqa, Sionapa ayllupa hatun raymin hunaq ninchawmi.

Kay riqichikuy ninqa (rikachikuy ninqa) kikin yachawasichawmi kanqa (rurakanqa). Yuka harinapita aw yukapita patsay pihuman **tikrachishqa mikuy**taqa, Sionapa raymiman aywaq runakuna (ullqapis, warmipis, waynapis, awkispis, wamrakunapis), llapan aywaqkunami, 200 runakunanawmi, mishki-mishkilla kay pihu api mikuyta llamiyanqa. Hinamanpis allaapa kuyashqa hina allaapa mishki chapanakunapis (umitakunapis) riqichikuychaw (feriachaw) manami pishinqatsu. Yukapita patsay tikrachishqa mikuykuna riqichikuy ninqa (rikaachikuy ninqa), pihu apipa tukuy laaya alli kallpachachikuq ninkuna musyachikuy ninkunaraykurmi rurakanqa. Kay pihu apipaqa calcio, vitamina K nishqankunami kapun. Kaykunaqa tullukunatami chukru-chukru, hinchihinchikatsin. Hinaman muqu tullukuna nanaypis (osteoporosis) manami charikuntsu; hinamanpis B6 vitaminapis kapunmi. Kayqa qarata, shilluta, aqchatapismi allaapa kallpachashqa katsin; hinamanpis hierro nishqanpis kapunmi.

Siona ayllu runakunaqa yuka mikuykuna kanqanta allaapami musyayan. Chaymi pihutaqa apillatatsu mikuyan, manachayqa kashkichawpis, yanushqatapis mishki-mishkillami mikuyan.

Hinamanpis pihupitaqa laqanakunatami (goma) rurayan. Kaytaqa yachakuq wamrakunapa yachaywasinkunachawmi allaapa iñishiyani. Chaywan tukuy laaya raprakunata laqayaanapaq, maytukunaman siqkunatapis laqayaanapaq, kartulinakunata, llaqllashqa shuqush shukshukunata laqayaanapaqpismi iñishiyani.

Hinamanpis Siona ayllukunaqa allaapami Patsamamata kuyaykuyan. Chaymi mañakuyanpis. Kay llapan murukuykuna: yuka, sara, latanu, arus alli wachachishqanraykurmi ritwaltapis rurayan. Kay kusichashqa mikuykunawannami huk mikuykunaman tkrachiyani. Kayqa unay yachaymi. Kay tkrachishqa yuka mikuykuna unaypa churakuyanqantami qipa wamrakunapis musyayaan, chaynawpa kay yachaykuna mana qunqakaanapaq.

Mushuq willakuy ñawinchanqanchikta yarpashun. Kaypa kaqninkunaqa kaykunami kayan:

Mushuq willakuy

Imapis kawaychaw pasanqanmi aw chayraq shamuqchaw pasananaqaqmi willakun. Kayqa llapan runatami aqchirachi.

Kaqninkuna

Uchuk shutin

Anti ayllukunachaw awakuykuna

Shutin

Pampaquchaw runakuna llikllawan chuullu ruray yachayninkuna.

Yaykuynin

Pampaquchaw (Ancash) taaraq runakunaqa imaypis kikinkuna ratashninkuna rurayashqantami yakaraayashqa. Chaypaqmi achka ashmakunata (uushata, llamata, paquta) waatayan. Kay ashmakunapa millwankunata raturinami hichiyani. Niykunami llikllatapis, punchutapis, qatatapis, wachukutapis, chuullutapis, rantikuyaananpaq, kikinkuna yakarayaanapaqis awayan. 2022 watami huk purwakashqa haq runakuna kay markaman chaayarqan. Kay ayllukuna shumaq awayanqanraykur paqtayarqan, paykuna awayanqanta achkaypa rantikuyaananpaq.

Siqin

Kurkun

Pampaquchaw (2022) watapita ñawpamanmi alli kasta uushata achkaypa waataykuyan. Kay ashmakunapa millwankunata raturinami llapan warmikuna hichiyani. Kay rurayashqanwannami llapan ullqkunata llikllakunata hatun awakunachaw awayan. Chuullukunatanami chayqa warmikuna makillapa awayan.

Llikllataqa tukuy shumaq llimpi rikuqkunatami ullqkunata awaykuyan. Kay awashqataqa, haq runakuna ullqpus, warmipis mana pinqakushpami yakaraayan, allaapa shumaq awashqa kashqanraykur; manami kaychawnawtsu yakakuyta pinqakuyan.

Kayllachawmi ullqkunata lliklla yakaraqtaqa pinqachikuyan. Waqta markakunachawqa pi maypis mana pinqakushpami yakaraayan. Chuullukunatanami chayqa llapan warmikuna tukuy laaya ashma siqkunata ruray awayan. Kay chuullukunataqa wak markakunachawqa allaapami kuyayan.

Kay antinchikchawqa unaypitami llikllatawan chuullutaqa nikachashpa warmipis, ullqpus yakaraayashqa. Kikinkuna yakarayaanapaq, rantikuyaananpaqpismi awayaq. Chayraykurmi kay away yachaykunataqa qipa wamrakunapis yachakuyaanan, chaynawpa mana qunqakaanapaq.

Wichqaynin

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 Puka qillqanawan, shunquchaq yuyaykunasiqinchanqaykita, hinaman llapan rakiqillqaychaw sumillado ruranqaykipita patsay, kananqa shamuq tawankunata kikiykippa shimiyki yuyayniykikunawan llapan rakiqillqaychaw sumilladota rurar yapanqaykikunawan tinkuchiy.

**Putumayo-Colombia:
yukapita kallpachachikuq
mikuykuna**

4.

1.

3.

2.

- 2 ¿Imapaqtaq yuka mikuytaqa allaapa iñishiyan?

- 3 ¿May aylluchawtaq pihu harina riqichikuyninta rurayanqa?

a. Siona aylluchaw.

ch. Cofán aylluchaw.

h. Awá aylluchaw.

i. Ticuna aylluchaw.

- 4 Rimaykunachaw rasunpaypa **A**wmi kanqanta aw **M**ana kanqantapis ashpushun.

- ¿Pihu apiqa shillupaq, aqchapaqpis alliku? ( )
- Pihu apipaqa vitaminankunaqa manami kapuntsu. ( )
- Chapanatapismi feriachaw riqichikuyanqa. ( )
- Pihutaqa raprakunata laqayaananllapaqmi iñishiyan. ( )
- Pihu rurashqawanqa mishki mikuykunallatami arunchik. ( )

- 5 Ñawinchanqaykiwan tinkuchiyninta (qaqayninta) ruray.

¿Imakunachawtaq chuchuqa mikuy
ruraywan pihu mikuy rurayninpis
tinkun?

6 Kay rakiqillqaypa tema nishqanta uchuk shimikunallachaw hurquy.

Rakiqillqay	Teman
<p>Yukapita patsay tikrachishqa mikuykuna riqichikuyninqa (rikaachikuyninqa), pihu apipa tukuy laaya alli kallpachachikuqninkuna musyachikuyninkunaraykurmi rurakanqa. Kay pihu apipaqa calcio, vitamina K nishqankunami kapun. Kaykunaqa tullukunatami chukru-chukru, hinchi-hinchi katsin. Hinaman muqu tullukuna nanaypis (osteoporosispis) manami charikuntsu; hinamanpis B6 vitaminanpis kapunmi. Kayqa qarata, shilluta, aqchatapismi allaapa kallpachashqa katsin; hinamanpis hierro nishqanpis kapunmi.</p>	

7 Kay rakiqillqaypaq rimamuy: “Hinamanpis pihupitaqa laqanakunatami (goma) rurayan. Kaytaqa yachakuq wamrakunapa yachaywasinkunachawmi allaapa iñishian. Chaywan tukuy laaya raprakunata laqayaananpaq, maytukunaman siqikunatapis laqayaananpaq, kartulinakunata, llaqllashqa shuqush shukshukunata laqayaananpaqpismi iñishian”.

¿Imaraykurtaq pihu laqakunallata yachaywasinchikchawpis iñishishwan?
Yuyayniykikunata washaakamuy.

8 ¿Imaraykurraq pihupita mikuykuna riqichikuyninta (feriata) Siona aylluchaw rurakaanpaq pastachiyashqa?

9 Yachaywasichawpis yachakuqkuna rurayninkunachaw, ¿pihuta alliku iñishianman?, ¿imanir?

10 ¿Imataraq ninkiman runakuna pihupa kallpachachikuyninta musyaykar mana mikuyanqanpaq?

Qillqaykunata qaqachishun

- 1 Ishkan qillqaykuna ñawinchashqanchikpita patsay, kay tawankuchaw qaqachishun.

Qillqaykuna Imakunachaw huklaayayninkuna	Ruranapaq maytu chuchuqata ruranapaq	Putumayo-Colombia: yukapita kallpachachuq mikuykuna
Imanaw laaya mikuykunapita tkrachishqa kanqan.		
Imanaw qillqaykuna, hina qillqaypa kaqninkuna kanqan.		
Mikuy imanaw rurakanqan, hinaman huk mikuykunaman tikranqan (yarqunqan).		

Uchukllachaw shunquchaynin

Tapukuyta qillqashun

Kananga, chuchuqa rurayninpaq huk ruranapaq maytu rurayta qillqashun. Niykurninmi chaypita patsay huk guionta ruraykur videota grabashun, chaynawpa ayllunchikchaw, huk runakunapis rikaarir yarpachakuyaananpaq, hinamanpis imanawmi chuchuqa mikuyningqa allaapa alli kanqanta chaninchaayaanpaqpis.

Waqupaarillaayaq, ishkaq kaq qillqayta ñawincharnin usharirqunchik. Yachakurnin qatillaashun.

Yachakushqanchikta chaninchachishun

Yachakunqaapita yarpachakuu, awqanqaata (llallingaata) musyanaapaq.

Kikinchipura chaninchachikunchik: awqanqanchikta, chayraq yachakuykanqanchiktapis rikaanapaq, chaynawpa yachakuychaw alliyanaapaq. Kaykunami naqana awqaykanqanchikta yanapamaashun.

Imakuna chaninchashqan	Awqanqaa (llallingaa)	Chayraq yachakuykaa	Yachakuyniichaw alliyanaapaq, ¿imataraq ruranaa?
Mana qaqanqan kaq willakuykunatapis ishkan qillqaykunachaw yachachirquumi.			
Qillqaykuna ñawinchanqaachawmi shunqun kaq yuyaykunata rikaparquu, chaynawpami ishkan qillqaykunata alli kaayirquu.			
Ruranapaq maytu ñawinchanqaapita patsaymi yarpachakurquu, ruranapaq maytuchaw chuchuqa ruraypaq, hinaman mushuq willakuy yukapita pihu ruraynin kallpachachikuq kanqanta.			
Ishkan qillqaykunachaw imanaw laaya shimikunawan qillqakashqantami chanincharquu, hinaman ñawinchaq kikinpa yachayninwan hina huk yachaykunawanpis imanaw tinkunqantami.			

Ñawinchanqaata, ¿imanawmi yachakurquu?

Kanan chayqa, ñawinchanqanchikpaq kikinchipuralla yarpachakushun.

Ñawinchanqanchikpaq patsaynin	Kikinchipura imanaw ñawinchanqanchik	Ñawinchanqanchikpaq chaninchaynin
<ul style="list-style-type: none"> ¿Ima awqayta (llalliyta) munartaq qillqaykunata ñawincharquu? ¿Ima naanikunatatataq ñawinchayniichaw iñishirquu? 	<ul style="list-style-type: none"> Ñawinchanqaa qillqaykunachaw, ¿kaayinqaata maakurquuku? ¿Mana alliq kaayirnin yanapakuyta mañakurquuku? 	<ul style="list-style-type: none"> Ñawinchaychaw, ¿munanqaata awqarquuku (llallirquuku)? Ñawinchaychaw, ¿naanikuna iñishinqaa kaayininta yanapamashqaku?

Qullqata ruraykur mikuykuna churakuy

Siqita rikaykur rimanshun

- Siqichaw, ¿imatataq runakuna ruraykaayan?
- ¿Imanaw laaya mikuykunataq qullqakunachawqa churakunchik?
- ¿Imanirtaq kanan qipa watakunamanqa, ñawpakunanawnatsu qullqata ruraykur, mikuyninkunata churakuyannatsu?

¿Ima rikashqanchikpitataq qallanchik?

Kanan qipa watakunamanqa, ayllukunachaw, chakrapita ayllushqa mikuyninkunata unaypa churakuyaananpaq, imanawpami purwakaykur qullqa rurayninkunata uchukllapayan qunqakaakuykanqantanami rikaykanchik. Chayraykurmi yachachikuq Juana Quispe “86297 Señor de los Afligidos”Pariacaca yachaywasichaw uryaq, chusku ñiqichaw kaq yachakuqninkunawan, Pariacaca aylluchaw mikuyninkunata kusichayashqa (aylluyashqa). Niykur unaypa churakuyaananpaq, llapan wasikunachaw qullqakuna rurayninta patsachipakuyashqa, chaynawpa kay aylluchaw mallaqayman mana chaayaanpaq, manachayqa mikuyninkuna watachaq kapuyaananpaq. Chaypaqmi qullqakuna rurayninqa reportaje nishqanta ñawinchayanqa. Niykurninnami videota grabayanqa, chaynawpa riqichikuyaananpaq.

¿Imatataq kay taqachaw yachakushun?

Tukuy laaya qillqaykuna ñawinchaytami rurashun. Awqayninchikqa (llalliyinichikqa) kaykunami kayan.

- Qillqaykuna ñawinchanqanchikchaw allı kaq willakuyninkunallatami akrashun, hina tinkuchishunpis. Niykurninpis ishkan qillqaykuna ñawinchayninchawpis allı kaq shimikunallatami akrashun.
- Kay AK-MAK (allı kanqan-mana allı kanqan) naanikuta iñishishun. Hinaman ima tinkichişkuna iñishikanqantapis riqishun.
- Reportajepawan riqichikuq artikulupa kaqninkunatami riqishun. Niykur imakunachaw qaqanqanpaqpis ninapaq.
- Ishkan qillqaykuna ñawishqanchikta huklaayachishun. Niykur kikinichikpa yachayninchikwanpis kallpachachishun.

1 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

- 1 Yachayninchikkunata kawachinapaq, kay tapuykunapita patsay rimashun:
  - Aylluykichaw kusichashqa mikuykunata churakuyaananpaqqa, ¿imanawtaq qullqakunata rurayan?; chayta ruranapaqqa, ¿ima yachaykunallapis kanku?
  - ¿Imanaw laaya kusichashqa mikuykunatataq qullqaman churakuyan?
  - ¿Imaraykurtaq qullqakunaman mikuyninkunata churakuyan?
  - Kay qillqayta ñawinchar, ¿unay yachaykunallamanku yarpachimanichik?, ¿imanir?

Mayashpa ñawinchanshun

Kay qillqaytaqa hukllayllapayan, ishkaypayan aw purwakaykurpis ñawinchashwanmi.

Antikunachaw qullqa rurayqa kusichashqa mikuykuna watachaq alliqlla churaraakunanpaqmi

Raúl Hurtadopa, 22/03/24

Kusichashqa chakra mikuykuna watachaq shumaq churaraakunanraykurmi, anti runakunaqa qullqakunata rurayaan, chaynawpa tukuy mikuyinkuna mana pishinanpaq, mallaqaypis mana kananpaq.

Qullqakunachaw mikuykunata watachaq **churakuna**paqmi, qanyan wata (2023), chunka huk killanchaw “Señor de los Aflijidos” Pariacaca yachaywasichaw, mushuq qullqakuna rurakuy patsachipakuymi llallishqa (proyecto de innovación). Kayqa rurakashqa llapan aylluchaw taakuq runakunata rikachiyaananraykurmi, chaynawpa alliq yarpachakurir, paykunapis tukuy mikuyinkunata watachaq churakuyaananpaq.

Kay *proyecto de innovación* nishqanman, ¿imaraykurtaq yachachikuqkuna chay rurayman churakaayashqa? Ari qanyan watachawmi, pichqa killachaw, Grimaldo Rengifo, kay allaapa riqishqa **yachaq** runa, kay yachaywasita watukarqan. Chaymi llapan yachachikuqkunata yarpachachikurqan, unay yachaykunata kawachiyaananpaq. Kayta nirmi yarpachachikurqan: “Kanan qipa watakunamanqa achka hatun yachaykuna qunqakaakuykan, qullqakuna ruraytapis wakinllana iñishiyen. Ñuqanchik yachachikuqkunami ayllunchikkunata yarpachachikunachik, unaynawlla llapan wasinkunachaw qullqata ruraykur mikuyinkunata churakuyaananpaq.

Musyanchikmi, kananqa patsanchikpis tikrakuykanmi. Chaymi alliqllaqa musyanchiktsu imay usya kananta, allaapa tamiya kananta, qahakuy kanantapis”.

Ñawinchanchikyaq, siqinchayta rurashun, llapan mana riqishqa shimikunata markanapaq llimpikunata iñishishpa. Hinamanpis rakiqillqaychaw shunquchaq yuyaykunata aw hukkunatapis markanapaq.

Kaayinanchik

Huk reportajetami ñawinchashun. Kayqa riqichikuyninwan, willakuyninwan huk hatusaq tema nishqanpaqmi riman. Hinamanpis kikin runakunapa rimakuynintami willakun. Manami kanan patsallapaqtsu riman, manachayqa llapan runakuna riqiyta, musyayta munayanqanllapaqmi riman. Kay laaya qillqaypaqa kaykunami kaqninkuna kayan: shutin, yaykuynin, qatiynin, wichqaynin.

¿Musyankiku?

Unay patsakunaqa chusku laaya qullqakunami karqan: inkakunapa qullqan, intipa qullqan, ayllupa qullqan, kikin kastakunapa qullqan. Kay qipa kaq qullqatami kanankamapis wakin ayllukunachaw iñishiykaayanraq, Kaychawmi papa, uqa, ulluku, mashwa murukunata churakuyan; hinamnpis triqu, awash, sara, hukkunatapis hunaq-hunaaq aruyaananpaq churakuyan.

Haapashimikuna

qullqa. Tukuy kusichashqa mikuykuna churakuna.

yachaq. Allaapa musyaaq runakunami kayan. Paykunaqa awkiskuna, chakwaskunami kayan.

churakuna. Wasipa kutankunachaw mikuykunata unaypa katsikunanmi.

altus. Kayqa wasipa ishkay kaq patsanchawmi karan. Kaychawmi qullqakuna karan.

Chaymi kay **qullqa** rurayninpaqqa, Pariacacapa yachaywasinchaw, llapan yachachikuqkuna, yachakuqkuna, wamrakunapa taytankuna, mamankunapis patsachipakuyninchaw yanapakuyashqa, Pariacaca aylluchaw, llapan ayllukuna qullqata rurarnin, unay alli yachaykunata kutichimunapaq, kawachinapaqpis nirnin. Hinamanpis, chaypaqqa kikin aylluchaw taakuq yachaqkunatapis (awkiskunata, chakwaskunata) tapupakuyashqami. Hinamanpis Marcará municipalidadmi Pariacacapa yachaywasinta yanapakamushqa, Qullqakunata ruranaqqa pushaynin manualta rurarnin. Waranqa shuqakunatami hurqayaamushqa, kayta shumaq rikapaarir, llapan kastakuna, 2024 watachaw, qullqakunata rurapakuyaananpaq, kaypa rurayninwan llapan murukuqkuna kusichashqa mikuyninkunata unaypa churakuyaananpaq. Kanan qipa watakunamanqa tamyá killakuna, usya killakunapis tikrashqanta musyanchikmi, Grimaldo ninqannawpis kananqa usya watapis, allaapa tamyá watapis chaamun. Kaykunawanmi tukuy qishyakunapis, tukuy laaya mana alli kurukunapis yurimun. Hinaman qasa chaamurninpi mikuykunata kayarinmi, ichanqa kay llapankunata llalliyaananpaqmi, unay yachaykunata iñishiyaanan. Chaypaqmi qullqakunata rurayaanan, mikuyninkunata unaypa churakuyaananpaq.

Qullqa ruray yachaykunaqa unaypitami shamun. Unayqa anti markachaw llapan ayllukunami kusichashqa mikuyinkunata watachaq churakuyaq, chaynawpa mallaqaychaw mana kayaananpaq. Tukuy laayami churakuyaanankunata rurayaq: qullqakunata, qishukunata, pirwakunata, hukkunatapis. Ñawpa runakunaqa llapanawmi kay qullqakunata ruraykur tsaki mikuykunata (sarata, triquta, siwarata, awashta, allwita, pushputa) churakuyaq. Papakunata, uqakunata, ullukukunatanami chayqa qishuta ruraykur churakuyaq. Kay 2024 watachawmi qullqachaw mikuy churakunata rurayanqa. Kay llapan rurayninpaqqa maytuchawmi nin. Musyanqanchiknawpis qullqataqa ishkaq aw kimsaqmi huk pampachaw awayan. Chaypaqmi uqshata, siwarapa aw triqupa turukpankunata wanakan. Niykurninnami wasipa **altus** ninman taachiyllapa shumaq churakan. Kay shuqakunata rikaykurmi wakin ayllukunachawpis qullqakunata rurapakuyanqa, kikinunapa wasinkunachaw qullqakunata ruraykur watachaq mikuyninkunata churakuyaananpaq. ¡Qullqakunataqa chaninchananchikmi, manami qunqananchikitsu, runanawpis, ashmakunawpis may chaychawpis, imaypis kawatanmi! Yarpaashun ñawinchanqanchikqa huk reportajemi, kaypa kaqninkuna kaykunami kayan, maa rikaarishun: churakuyaanankunata rurayaq: qullqakunata, qishukunata, pirwakunata, hukkunatapis.

Ñawpa runakunaqa llapannawmi kay qullqakunata ruraykur tsaki mikuykunata (sarata, triquta, siwarata, awashta, allwita, pushputa) churakuyaq. Papakunata, uqakunata, ullukukunatanami chayqa qishuta ruraykur churakuyaq.

Kay 2024 watachawmi qullqachaw mikuy churakunata rurayanqa. Kay llapan rurayninpaqqa maytuchawmi nin. Musyanqanchiknawpis qullqataqa ishkaq aw kimsaqmi huk pampachaw awayan. Chaypaqmi uqshata, siwarapa aw triqupa turukpankunata wanakan. Niykurninnami wasipa altusninman taachiyllapa shumaq churakan.

Kay shuqakunata rikaykurmi wakin ayllukunachawpis qullqakunata rurapakuyanqa, kikinkunapa wasinkunachaw qullqakunata ruraykur watachaq mikuyninkunata churakuyaananpaq. ¡Qullqakunataqa chaninchananchikmi, manami qunqananchiktsu, runanawpis, ashmakunawpis may chaychawpis, imaypis kawanami!

Yarpaashun ñawinchanqanchikqa huk reportajemi, kaypa kaqninkuna kaykunami kayan, maa rikaarishun:

Reportajepa kaqninkuna

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 Kay rakiqillqay ñawinchanqaykipita patsay yaskiy.

“Kanan qipa watakunamanqa achka hatun yachaykuna qunqakaakuykan, qullqakuna ruraytapis wakinllanami rurayan ...”

Kanan qipa watakunamanqa tamyay killakuna, usya killakunapis tigrashqanta musyanchikmi. Grimaldo ninqannawpis kananqa usya watapis, allaapa tamyay watapis chaamun. Kaykunawanmi tukuy qishyakunapis, tukuy laaya mana alli kurukunapis yurimun. Hinaman qasa chaamurninpi mikuykunata kayarinmi ...”

Qampaq, ¿alliku aw mana alliku ayllukunachaw qullqa rurakuykuna qatikaanan? Ñawinchashqaykipita patsay yaskiykiy shumaq washakamuy.

- 2 ¿Imanirtaq kay “Antikunachaw qullqa rurayqa kusichashqa mikuykuna watachaq alliqlla churaraakunanpaqmi” shutita qillqay apan? Yaskiykiy shumaq washakuy kikin qillqaychaw ninqanwan.
- 3 Kay qillqaywan, ¿imataraq qillqaqnin munan (ashin)?, ¿munanqan awqayninta llallishqatsuraq?, ñawinchanqayki qillqayman, ¿imataraq yapankiman chaynawpa alliyananpaq?
- 4 Llapan rakiqillqaykunachaw shunquchaq yuyaykunata siqinchashun. niykurnin sumilla nishqanta rurashun. Kay sumillashqapitana uchukyashqanta (resumenta) maytunchikchaw qillqashun.
- 5 Kay patsaachiq siqikunata tinkuchiy:

Reportajechaw,
¿pikunataq kayan
(rimayan)?

¿Imataq
pasashqa?

¿Maychawtaq
pasashqa?

¿Imanirtaq
pasashqa?

Shutin:

¿Imaytaq
pasashqa?

Qillqaqnin:

2 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

- 1 Kay tapukuykunapita patsay purwakaykur rimanchik, chaynawpa unay alli yachayninchikkunata kawachinapaq.
  - ¿Markanchikchaw imanawtaq qullqakunata ruranchik?, ¿ima chakra mikuykunatataq chaychaw churanchik?
  - ¿Imaraykurtaq ayllunchikchaw qullqakunata ruranchik?, ¿imanawtaq qullqakunata ruranchik? ¿imay patsachawtaq ruranchik?
  - ¿Imataraq awqachishwan ayllunchikchaw kusichashqa mikuykunata watachaq kapumaanapaq?

Ñawpa kaq qillqaychaw mikuykuna churakuypaq, imaraykur qullqa rurakuy alli kanqantami rikarqunchik. Kananpis wak markakunachaw imanaw, imapaq qullqakunata rurayanqantami rikashun.

- 2 Qillqaypa shutinta rikashun. Niykur umanchikllachaw (piqanchikllachaw) yarpachakurishun, kayta yaskinapaq: ¿imapitaraq qillqay riman?

Mayashpa ñawinchashun

Kay shutinpita patsay: Siona ayllukuna, ¿imanawtaq mikuyninkunata churakuyan?

- Huk yanasanchikwan, yanaqinchikwanpis purwakaashun, punta kaq ñawinchayta ruranapaq. Ñawinchashqanchikyaq kikin qillqaychaw nimashqanchikwan hina ñuqanchik musyanqanchikwanpis (riqishqanchikwanpis) shumaq qaqachishun (tinkuchishun).

Siona ayllukuna, ¿imanawtaq mikuyninkunata churakuyan?

Kaayinanchik

Kananqa riqichikuq artikulutami ñawinchashun. Kayqa uchukllachawmi imallapis tukuy rikanqanchikpaq riman. Hinaman rasunkaqlatami nin. Kay qillqaypaqa kaqninkuna kaykunami kayan: shutin, qallaynin, qatiynin, wichqaynin.

Siona aylluqa wirtaman aywanan ninanshi, ichapis ari kay ayllukunaqa wirtakunachaw murukuqchi kayaq. Paykunaqa hunaqhunaq unaynawllami ashmakunata tuqllakuyan, challwakunatapis challwakuyan. Ecuadorchawqa kikin Sionakuna “Sa’niwi Bã” shutiwanmi riqichinakuyan, kay Napo, Cuyabeno, Putumayo, Aguarico mayukunachaw kawayanqanraykur.

Hinamanpis Siona-Secoya ayllutanawmi riqiyan, kikin shimillata rimayanqanraykur, chaykunachaw taarayanqanraykurpis. Kay ayllukuna mikuyaananpaqqa, wakinqa purwakaykurmi murukuyan, hinamanpis tuqllakuyanmi, challwakuyanpismi. Kay muruna chakrankunataqa ñawpata pichapakuyanmi; tsaki qurakunata kayapakuyanmi; niykurninran tsaki killakunachaw murupakuyan. Rakishqa chakrankunachawqa tukuy laaya sachankunami, tukuy laaya hampi quranunami kayaapun.

Imachaw, maychaw Siona ayllukuna mikuyninkunata churakuyaanananta rikashun

Siona ayllukunaqa anti markakunachawnawpis kusichashqa mikuyninkunata killaypa churakuyanmi. Chaypaqmi shumaq tukuy laaya (uchuktapis aw hatuntapis) sachakuna qarankunapita, raprakunapita, watsinkunapita churanankuna awapakuyan. Musyanqanchiknawpis Siona aylluqa huk ayllukunanawpis unay patsapitami tukuy laaya kusichashqa mikuyninkunata churakuyaananpaq isankakunata aw hukkunatapis awapakuyashqa, chaynawpami kananyaqpis kawaykaachiyanraq.

Isankakunachaw: tukuy laaya sachakunapa fibrankunapitami (chiquichiqui, moroche) hiilukunatanaw hurqayan. Hinamanpis yaré, guarumo sachakunapitapismi hurqayan. Kaykunawanmi uchukta aw hatuntapis **isankakunata** awayan. Kay isankakunataqa warmikunapis, ullqkunapis awayanmi. Mikuykunata qiru wasipa raranchaw (hananchaw) churakuyaananpaqqa hatullanllatami isankakunataqa awayan. Kay winakunata awarirnammi chayqa qullqakunatanawpis raraman taykaarachiyan. Kaychawqa kay tsaki mikuykunatami killaypa aw wataypapis churakuyan: sarata, pushputa, arusta, cafêta, tsaki yukata, hukkunatapis. Kay churakuyninkunaqa, ichanqa mikuykuna **putsu**ptinmi, murukuykunata qishyakuna chariptin, mana alli patsa chaptinmi, churakushqa mikuyninkunataqa mikuyan.

Baldekunachawwan wutillakunachaw: Siona ayllu runakunaqa chontapita asiytita hurqaytami musyayan. Kayta hurqayaananpaqqa, chontapa wayuntami yakuchaw puwachiyan, niykur hurqariyan. Chaynawmi asiytita rurayan.

Kay rurashqatanami hatusaq baldekunaman, hatusaq plastico wutillakunamanpis churakuyan. Kay asiyti hurqashqataqa wataypami churakuyan, chaynawllaqa manami puchqurintsu. Kay asiytitaqa wasipa **arwan** kaq kutakunallachawmi churayan.

Huk mikuykuna churakuyanqan. Siona aylluchawqa kusichashqa mikuyninkunata allaapaqa manami churakuyantsu. Siona aylluqa yunkachawmi karan. Chayraykurmi allaapa achachaykun. Kay achachaykunachawqa manami allaapallaqa churakuy mikuykuna awantantsu, hukllami puchqurin, asyarinpis. Chayraykurmi tsaki mikuykunallata, umachaw nishqanchiknawpis, sarallata, arusllata pushpullata, caféllata, tsaki yukallata ashwan churakuyan. Yukataqa tsakirachirmi aqariyan. Kaypa harinantanami unaypa churakuyan. Kaypa harinantaqa “casabe” shutiyuqpismi riqiyan. Hinamanpis kanmi ancashqa yukapita harinan. Kaytaqa “fariña” shutiwanmi riqiyan. Kaytaqa yukata shikarirmi, hina alliq qapchirirmi hurqayan. Kay yukapa harinankunataqa plastico hatun baldekunaman, shumaq awashqa kanastakunamanpis unayllapa churakuyanmi.

Siona aylluqa, huk ayllukunanawpis, kusichashqa mikuyninkunata unaypitami churakuyan. Chaypaqqa winakunata rurarirmi churakuyan. Kay hatun yachayninkunaqa unay patsapitami shamun. Kay alli yachaykuna mana qunqakaanpaqpis qipa wamrankunatami yachachiyan, chaynawpa mikuyninkuna kananpaq, mana pishinanpaq, mallaqaypis mana chaananpaq.

Haapashimikuna

isanka. Kanastanaw mikuy winakuna, churakunami.

putsu. Ima mikuypis wallkayashqa, kusichashqa chakra mikuy illakaakuringan.

arwa. Wasikunapa mana allaapa achachay chaqninmi. Kayqa wasikunapa patsan kaq kutankunachawmi karan.

Ñawinchanqanchikyaq kay tapuykunata yaskipakushun:
¿kayqa imallatapis ñawinchanqaataku yarpachiman?, ¿imallatapis imanaw kawanqantaku yarpachiman?, ¿kayqa imallatapis willayaamanqantaku yarpachiman?, ¿kayqa yarpachiman TVchaw aw llikakunachaw rikanqaataku?

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 Kay rakiqillqaypita patsay: “Siona aylluqa huk ayllukunanawpis unay patsapitami tukuy laaya kusichashqa mikuyinkunata churakuyaananpaq isankakunata aw hukkunatapis awapakuyashqa”. Shamuq tapuyta yaskiy: Tukuy laaya mikuy churakuna awapakuy, ¿imaraykurtaq allaapa alli? Chuyanchay.
- 2 Ñawinchashqayki qillqaypita patsay, hinaman aylluykichaw rurayinkunapita patsaypis, kay shamuq tawankuta tinkuchiy:

Mikuykuna churakuna	Siona aylluqa, ¿imanawtaq mikuyinkunata churakuyan?	Qampa aylluykichawqa, ¿imanawtaq kusichashqa mikuykunata churakuyan?
Isankakunaman		
Baldekunaman		

- 3 ¿Allitsuraq qipa wamrakunapis kay antichaw unay alli yachaykunata qatiyaanan (iñishiyaanan?, ¿imaraykur?)
- 4 Kay mikuy churakunata yunka markakunachaw hina anti markakunachaw, ¿chaynawllatsuraq rurayan? Yaskiykiykiti chuyanchay.
- 5 Kay churakuna rurayanqanpitapis, ¿ima hukkunataraq wanashwan unaypa kusichashqa mikuykunata churakunapaq?

Qillqaykunata qaqachishun

Ñawinchashqanchik qillqaykunapita patsay, shamuq patsaachiq siqikunata tinkuchishun:

Antikunachaw qullqa rurayqa kusichashqa mikuykuna watachaq alliqlla churaraakunanapaqmi.

Siona ayllukuna, ¿imanawtaq mikuyninkunata churakuyan?

¿Imakunachawtaq tinkun?

¿Imakunachawtaq huklaayan?
Kaykunachaw ...

Uchukllachaw:

Tapukuyta qillqashun

Yachakuna wasichaw tema akrashqawan, rikachikuq artikulutami qillqashun. Chaypaq, kay niraq qillqaypa kaqinkunata mana qunqashpa yarpaynichikkunata patsakaachishun, churakaachishunpis. Chaypita, punta kaq qillqaynichikta qillqashun. Niykur kayta yachachikuqinchik, yachakuqmasinichikkunapis rikapaayaan. Chaypita paykuna llapan nimashqanchikkunawan allinchashpa ishkaq kaq qillqaynichikta qillqashun. Kaytami qillqaynichik chuya kaayiy kashqanyaq rurashun. Chaypitanami periódico muralman rikachachikuq artikulunchikta laqashun, churashun.

Yachakushqanchikta chaninchachishun

- Yachakunqaapita yarpachakuu, awqanqaata (llallinqaata) musyanaapaq.

Kikinchipura chaninchachikushun yachakuypa awqayninta, kallpachayninta, hina imachawpis alliyanaata riqinapaq. Kayqa yanapamaashun awqayninchikta naqanakushi llallikanqanchiktami, chaynawpa mushuq awqaykunata patsaachikunapaq.

Imakuna chaninchashqan	Awqanqaa (llallinqaa)	Chayraq yachakuykaa	Yachakuyniichaw alliyanaapaq, ¿imataraq ruranaa?
Reportajepawan riqichikuq artikulupa hinantinshaw huklayayninkunatami llapan willakuyninwan tinkuchirquu.			
Qillqaytami chuyanchachirquu shunquchaq kaqninta yarpachakushpa. Hinaman yapakaqnin yuyayninkunatapis yapashpa, chaynawpa llapan qillqayta shumaq kaayinapaq, hinamanpis reportajepitapis, riqichikuq artikulupitapis yanapakushpa.			
Reportajewan riqichikuq artikuluta ñawinchanqaapitami qillqaypa kaqninkunapaq hina shunquchaqninkunapaq allaapa yarpachakurquu.			
Shimikuna iñishinqanta, qillqaykunachaw ima ashinqanta, reportajewan riqichikuq artikuluta ñawinchaq kaq musyayninpitawan aylluchaw riqiyinpitapis patsaymi chanincharquu.			

Waqupaanakurishun llallishqanchikpita; ichanqa, ruraykunatami patsaachipakunanchik llalliyninta qatinapaq. Kay shuqankunatanaw, tapuyqa yaskiyninkunapaq yarpachakushun: yachakuyniichaw alliyanaapaq, ¿imataraq ruraaman? Kay yaskiyninkunatami rurayman churananchik. ¡Awmi, llallinanchikmi!

Ñawinchanqaata, ¿imanawmi yachakurquu?

- Shamuqchaw, kikinchipura yarpachakushun, ñawinchaychaw yachakushqanchikta:

¿Ishkan qillqaykunapa ñawinchayninchaw awqayninta kaayirquuku?
¿Ima naanikunataq reportajepawan riqichikuq artikulapa ñawinchayninchaw yanapamashqa?

Ñawinchanqanchikpaq patsaynin

¿Kay taqachaw kaqta munanqaata awqarquuku (llallirquuku)?
Ñawinchaychaw kaayininta awqanaapaq, ¿ima naanikunataq yanapamashqa?

Ñawinchanqanchikpaq chaninchaynin

Kikinchipura imanaw ñawinchanqanchik

¿Qillqaykunachaw kaayinqaata riqirquuku?
¿Imakunachawtaq pishipaamashqa?
¿Kaayinaapaq yanapakuyta mañakurquuku?

4
taqa

Challwakunapa waataynin wamrakunapa alli mikuyninpaq

Siqita rikaykur rimashun

- ¿Imakunataq kay siqichaw rikanchik?, ¿imatataq siqichaw runakuna ruraykaayan?
- ¿Imaraykurraq ayllunchikchaw challwakunata waatakushwan?
- ¿Imakunataq challwakuna waatayninpita musyanchik?

¿Ima rikashqanchikpitataq qallanchik?

Anti ayllukunachawqa kastakuna manami allaapallaqa challwata mikuyantsu. Kay challwa pishi-pishilla mikuyninqa, kawayninchikpaq kallpachiqninta alliqllaga mana riqiyanqanraykur, mana musyayanqanraykurmi. Chaymi yachachikuq Roberto Huamán “86009 Micaela Bastidas” yachaywasichaw uryaq, yachakuqninkunata tapun: “¿Imaraykurtaq ayllukunachaw kastakuna alliqllaga challwakunata mikuyantsu?” Chayraykurmi yachachikuqnin chusku ñiqichaw yachakuqninkunawan niyashqa: “Kananqa llapan kastakuna challwata mikuyaananmi, alli mikukuyninta riqiyaananmi”. Chaypaqmi chuyanchay rimakuykunata rurayanqa. Kaychawmi llapan ayllukuna kayaan. Llapankuna challwakunata waatakuyaananpaq shumaqmi yarpachachikuyanqa, chaynawpa kallpachaqa mikuyta mikuyaananpaq, hinamanpis qillaychakuyaananpaqpis.

¿Imatataq kay taqachaw yachakushun?

Qillqaykunata
ñawinchaashun
kaykunata awqaanapaq
(llallinapaq).

- Riqinapaq hina rasunpaypa alli kaq willakuyninta yaykuchinapaqpis (tinkuchinapaqpis).
- Qillqaykunapaqmi shumaq yarpachakushun, hinaman qillqayninchaw qillqaq ima nimayta munashqantami riqishun.
- Kay ÑR3R (Ñawinchay-Riqiy-shunquchaq rimaykuna, yuyaykuna, shimikuna Riqiy-ninkuna) naanikunata iñishishun, hinamanpis tinkichi-qkunatami riqinanchik.
- Willakuq siqi imaraykur qillqaqashqanpaqmi yarpachakushun.

1 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

¿Musyankiku?

Qillqayta ñawincharninga, kikin qillqaychaw yuyayninkunallatatsu kaayinanchik (qillqaychaw rikakuqllatatsu), manachayqa mana rikakuqtapismi. Qillqaqin willakuyninchaw mana rikachikunqantami shumaq yarpachakurir kaayinanchik.

- 1 Kay tapukuykunapita patsaymi rimashun, chaynawpa challwa waatayninpaq yarpachakunapaq:
  - ¿Kastanchikpaq, ayllunchikpaqpis, ¿ima ninanraq tukuy yaku ashmakuna (challwa, yukra, rachak, hukkunapis) waataynin?
  - Raslla shutinta, siqinkunata, qillqaypa llapan kaqninkunata rikarir nishun: ¿imapitaraq qillqay riman?
  - ¿Allitsuraq anti markakunachaw challwakunata waatakuyqa?, ¿imanir?

Mayashpa ñawinchashun

- 1 Kikin-chikpa yachanqanchikta qillqay ninqanwan tinkuchishpa punta kaq ñawinchayta rurashun.

iñishiy 'utilizar'

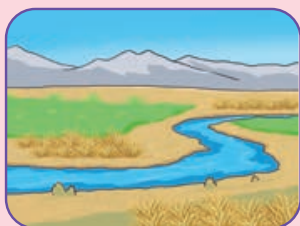
- 2 Musyanchikmi huk willakuqta ñawincharninga siqinkunatapis rikaananchikmi, chaymi willakuyninta alliq kaayinapaq yanapamaashun.

Anti ayllukunachaw challwakunapa waatakuynin

Anti ayllukunachawqa mayu, qucha, hanka yakukunapis chuya hina mishkiqmi kayan, chayta musyarninmi kaychaw taakuq runakunaqa kay yakukunachaw challwakunata waatakuyan.

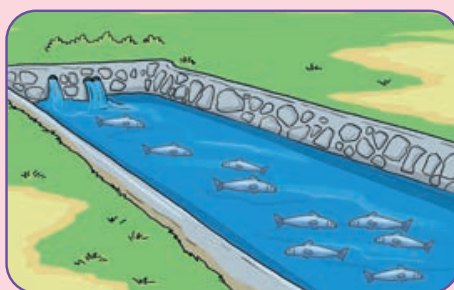
Antikunachawqa chuya, mishki mayu yakukunawanmi tukuy laaya challwakunata shumaq waatakuyan.

mayu

Hatun aw uchuk mayukunapa kuchunkunachawpis uchkurirmi challwakunata waatayan.

challwapa kitan

Kitachaw waatay challwakunataqa saakuyta nicovitan rantiykurmi mikuyninkuna qarayan. Chaymi challwakunaqa ras wiñariyan, aychanpis manami mishkintsu, manachayqa qamlanmi (qamyarni).

sikya

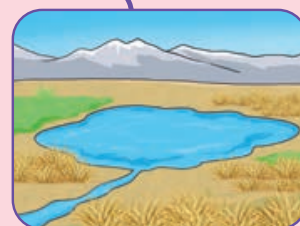

Quchakunapa, mayukunapa yakunkuna mishkiq kanqanraykurmi challwakunapis mishkiyan. Kay challwakuna kaykunachaw wiñaqkunaqa kikinkunami mikuyninkuna ashikuyan. Kay challwakunaqa wayquta, raqata, unqinachaw kurukunata, tukuy qurakunatapismi mikuyan. Kaynaw wiñashqa karqa challwakunapa aychankunapis allaqapami mishkiykun.

Kaayinanchik

Willakuq siqiqua riqichikuq qillqaymi, hinaman siqikunatawan uchuk qillqaykunatami ahun, chaynawpa imapaqpis tiqikunapita patsay riqichikunanraykur. Kayqa tukuy laaya qillqaykunatami, llimpikunatami, tukuy siqikunatami iñishin, chaywanmi rasun kaqlata, hina shumaqlla willakun.

qucha

Wakinqa hankapita uraamuq sikya rurashqa yaku aywaqchawmi, kuchunkunachaw ruraykurmi, challwakunata waatayan.

Waatayanqan challwakunapa wiñaynin

Anti hatun ayllukunachawqa kitakunata rurarkurmi challwakunata waatakuyan. Kay kitachawmi challwakunaqa rurukunapita patsay saqwayaariyan, niykur challwayaariyan. Puquriyaptinnami rantikuyanpis, wakin uchusaq kaqtanami kikinkunapura tukuynawpa mikuyan.

Wirayay

Wirayarnin qallaykuyan hina llimpikunamanpis tigrariyan.

Kusichay

Puqushqa challwakunataqa mikuyaananpaqpis, rantikuyaananpaqpis hurquyanmi.

Mallwayay

Challwakuna wiñarnin raslla qallaykuyan.

Kitataqa yaku kaqchawmi rurayan. Chaypaqmi ñawpata allpata uqtiyan. Niykur kuchunkunata shumaq pirqapaayan. Kay kitamanqa paqchaypami yakuta churayan, yarquyninpi pasakuykaananmi.

Llullu Challwakuna

Saqwanawpitapis llullu challwakunaman tigrariyan.

Ruru uqllay

Llullu challwaman tikrayaananpaqqa rurupitami pashtariyan.

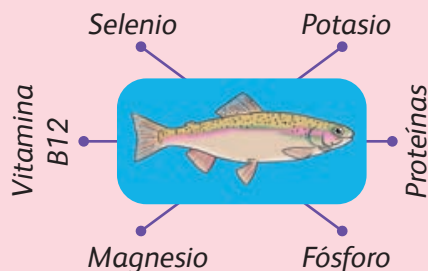
Haapashimikuna

puqushqa. Yaku ashmakuna wiñayman, chukrukayman, wirayayman, awkisyayman chashqakunami kayan.

Anti challwaqa kallpachachikuq mikuymi

Challwaqa yaku ashmakunami kayan, kaykunaqa kallpachachikuq aychami kayan. Chayraykurmi wamrakunanaaqa mikuyaanan kallpachashqa kayaananpaq, sinchi-sinchi wiñayaanpaqpis.

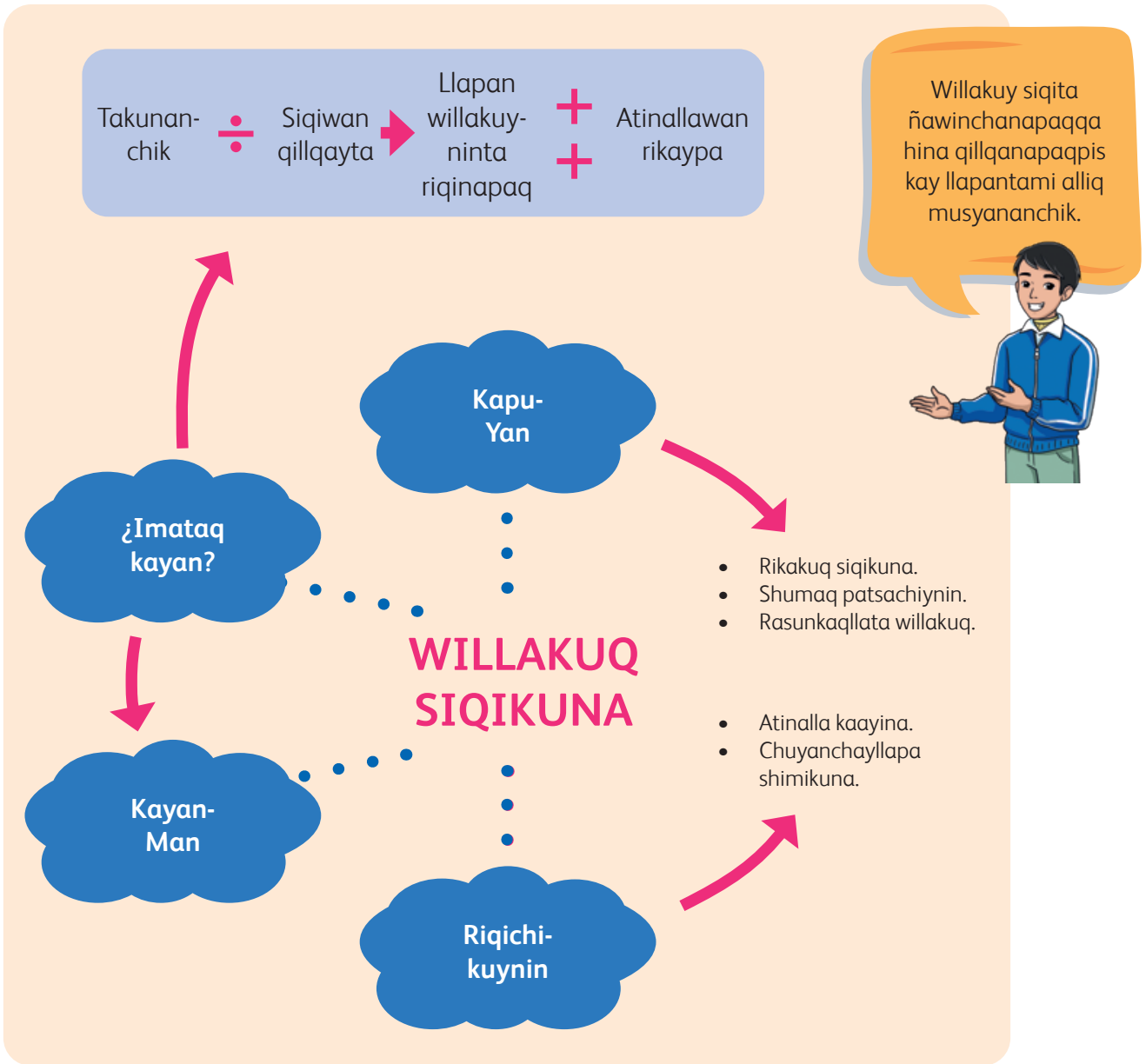
Kallpachayninkuna

Ruraq: Cervantes Julca Guerrero

3 Ishkay kaq qillqay ñawinchaychawmi kaykanchik, chaypaqmi kay naanikunata riqinanchik:

- Willakuq siqita alliq kaayinapaqqa, ima kanqantami musyananchik. Kaykunami ñawinchaynin kaayinapaq yanapamaashun:

Willakuq siqipa siqinkunachawqa kaykunatami iñishinchik (wananchik): tiqita, tawankuta, tawlata, yupata, kiputa, wachita, qullqa tiqita, ruyruta, hukkunatapis.

Yarpaashun, ñawinchanqanchikqa huk willakuq siqimi. Kaypa kaqninkuna kaykunami kayan, maa rikarishun:

Willakuq siqipa kaqninkuna

Shutin

Qillqan

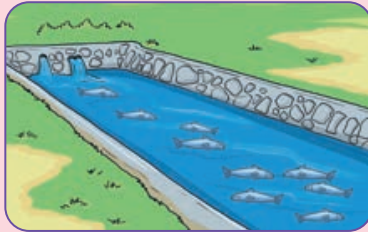
Anti ayllukunachaw challwakunapa waatakuynin

Anti ayllukunachawqa mayu, qucha, hanka yakukunapis chuya hina mishkiqmi kayan. Chayta musyarninmi kaychaw taakuq runakunaqa kay yakukunachaw challwakunata waatakuyan.

Siqin

Antikunachawqa chuya, mishki mayu yakukunawanmi tukuy laaya challwakunata shumaq waatakuyan.

Challwapa kitan

mayu

hanka

qucha

Kitachaw waatay challwakunataqa saakuypa nicovitan rantiykurmi mikuyninkuna qarayan, chaymi challwakunata ras wiñariyan, aychanpis manami mishkintsu, manachayqa qamlanmi.

sikya

Wakinqa hankapita uraamuq sikya rurashqa yaku aywaqchawmi, kuchunkunachaw ruraykur, challwakunata waatayan.

Hatun aw uchuk mayukunapa kuchunkunachawpis uchkurirmi challwakunata waatayan.

Quchakunapa, mayukunapa yakunkuna mishkiq kanqanraykurmi challwakunapis mishkiyan. Kay challwakuna kaykunachaw wiñaqkunata kikinkunami mikuyninkuna ashikuyan. Kay challwakunata wayquta, raqata, unqinachaw kurukunata, tukuy qurakunatapismi mikuyan. Kaynaw wiñashqa karqa, challwakunapa aychankunapis allaapami mishkiykun.

Willakuq: Cervantes Julca

Qillqaq

Kurkun

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 Ñawinchashqanchik qillqaypita patsay, Kay ÑR3R (Ñawinchay-Riqiy-uchuk shutinkuna, yuyaykuna, shimikuna Riqiyninkuna) naanikunata iñishishun, chaypaq maytuykichaw shamuq tawankuta tinkuchiy.

¡Allimi, ñawpa kaq qillqayta ñawinchaarirqunchik! Kananqa alliq kaayirir qillqaypa rurayninkunata yaskishun

Anti ayllukunachaw challwakunapa waatakuynin

¿Imapitataq riman? (Ñawinchaynin)	¿Imanawtaq kay qillqaypa kaqninkuna kayan? (kaqnin riqiynin)	3R (kimsa riqiynin)		
		¿Mayqankunataq uchuk shutinkuna kayan?	¿Mayqankunataq shunquchaq yuyayninkuna kayan?	¿Ima shimikunataq shunquchaq kayan?

- 2 Willakuq siqipa shutinchaw uchukllachaw yuyaynin ninqanta chuyanchaachimuy.
- 3 Maytuykichaw mapa mentalta shunquchaq shimikunawan siqiy (ruray).
- 4 Kay tapukuykunata yaskiy.
  - ¿Maykunachawtaq challwakunata waatakunapaqqa alli?
  - ¿Imaraykurtaq wakin challwakunapaqqa aychankuna allaapa mishkin?
  - ¿Imaraykurtaq challwakunata llapanchik runakuna mikushwan?
  - ¿Imataq ninki challwakuna waatayninpaq?
- 5 Willakuq siqita chaninchay Awmi aw Manami chimpushpa.

Chaninchaynin	Awmi	Manami
Willakuynin riqichimanqanchikqa chuyayllaku.		
Mana riqishqanchik willakuykunataku musyachimanchik.		
Siqikunaqa willakuynin alli kananpaqku yapakashqa.		
Kaqninkunachaw patsaachishqan ñawinchaychaw yanapamanchikku.		
Tipografía iñishishqanchikqa rimanqanpaqwan awqayninpaqpis alliku churakashqa.		

¡Allimi, punta kaq qillqayta ñawinchaarirqunchik! ¡Ñawinchashqanchikpa allaapa allimi qillqayninkunata, siqinkunatapis rikaparqunchik, hinaman yarpachakurqunchik, rimarqunchikpismi!

2 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

1 Kay tapukuykunapita patsay rimanchik:

- ¿Qillqaykunachaw siqikunawan imanirtaq tinkuchinanchik?
- ¿Patsachipakushqankuna, qillqapa llimpinkuna imallatapis willamanchikku?
- Yarpachakushun, qillqaq kay qillqayta patsachipakunanpaq ¿imata awqayta munarraq rurashqa?
- ¿Imanaw laaya qillqaraq?
- ¿Ima awqayta (llalliyta) munartaq kay qillqayta ñawinchashun.

Ñawpa kaq qillqaychaw rikarqunchik, imanaw anti ayllukunachaw challwakuna waatayninqami. Kanapis rikaashun wak markakunachaw imanaw, imapaq waatayanqanta.

Mayashpa ñawinchashun

- 1 Qillqaypa ñawpa kaq ñawinchayta ruranchik. Ñawinchanqanchikyaq qillqaypa kapunqanta aw qillqay ninqanta kikinchiqpa yachayninchikwan tinkuchishun.
- 2 Kay ñawinchayninchaw qillqaypa kaqninkuna imanaw kanqanta riqishun, kay shuqakunatanaw: imankuna kapunqanta, siqinkunata (ruyrutapis, wachikunatapis), tawankunkunata, hukkunatapis.

Qatinqinkunata rikanapaqqa imanaw rikaachimashqanchikta aw yurimunqanta ñiqiyntami iñishishun, chaypaq umapita patsay uraman kanqanta, ichuqpita patsay allawkaman kanqantapis rikaashun.

Nahua aylluchaw challwapa waatakuynin

Nahua aylluqa huk ayllukunanawpis mikuyaananpaq tukuy challwakunatami waatayan. Paykunaqa challwa mikuy allaapa **kallpachaq** kanqanta musyanyanmi, chayraykurmi llapan yaku kaqllachaw waatayan.

Quchakunachaw

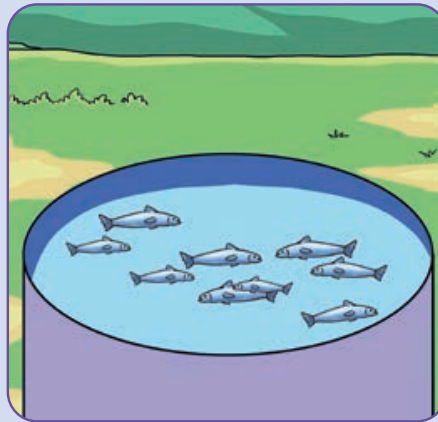
Quchakunachawqa rantikuyaananpaq waatayan.

Nahua aylluqa yaku kanqanchawmi challwata waatayan: quchakunata ruraykur, **rarqa** kuchunkunachaw, hallqa pampakunachaw, wachaq pukyukunachawpis.

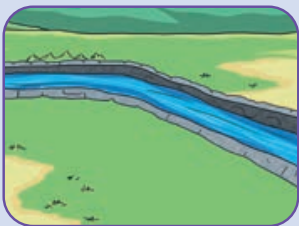
Wachaq pukyuchaw

Wachaq pukyukunachawqa kikin kastakuna mikuyaananllapaqmi waatayan.

Rarqa yakuchaw

Rarqa yakukunachawqa kikin kastakunami purwakaykur waatakuyan.

Hallqa yakuchaw

Kikin markachaw taarayanqan ayllukunami chayqa waatayan kikin aylluchaw mikuyaananpaq hina rantikuyaananpaqismi.

Nahua aylluukunachawqa hinantinshawmi, yaku kaqchaw, challwakunata waatakuyaa.

Challwakuna waatakuyninpaq kitankuna ruray

Nahuakunaqa, challwakuna waatayninpaqqa, ñawpata kitankuna, quchankuna, pukyunkuna rurayan, chaynawpa tukuynawpa mikuyaananpaq wiñachiyapis. Kay kita ruraykunachawqa llapan kallpankunawan, sinchinkunawan purwakaykurmi uryayan.

Huk

Maychawpis shumaq rikapaarirmi tika (rectángulo) niraqta uqtikan (uchkukan).

Uchkushqatanami pirqan rurakan, llapan kuchunta qillpapashpa.

Ishkay

Paqchaypa yaku yaykunanpaq rarqata rurayan, niykurninpis tubokunatami churakan.

Kimsa

Yaku yarquqtanami shumaq **qaashu**yan, punkunkunamannami maallakuna churakan challwakuna mana yarquyaananpaq.

Chusku

Challwakuna hatusaq wiñayaanpaq alli mikuyninkuna qaraynin

wayquta

lichwasta

Nahuakunaqa kay natural mikuykunawanmi challwata killa-killla raslla wiñarachiyen, manami nicovitaraqtsu rantirkur qarayan, manachayqa kaykunata mikuchiyaptinmi aychankunapis allaapa mishkiykun. Kay mikuyninkunapaqqa allaapa qillaytaran iñishikan, hinamanpis sinchi uryaytami wanakan. Chaynaw kaykar lichwastaqa llutaypatami muruyan, wayqunatapisi achkaypami waatayan.

Haapashimikuna

kita. Quchakunanawpis yaku katsiq. Kaytaqa parqunapaq, challwakunata waatanapaqismi rurayan.

kallpachaq. Kurkukunapaq alli kaq mikuyninkunallaa.

rarqa. Hatun sikyakunami, kayqa parqunapaqmi, challwakunata waatakunapaqismi allimi.

wayqu. Uqu allpakuna rurinchaw kawakuq kuru. Allpallatami mikunpis.

qaashu. Kitapita yakun yarqunankunami.

- 3 Ishkay kaq ñawinchayta yapay rurashun. Kananqa kikinichik yachanqanchikta rurashun, kaychawqa siqinchashwanmi, ruyrukunawanpis wichqashwanmi, llimpikunawanpis chuyanchashwanmi. Kaytaqa shunquchaq yuyaykunatami rurananchik, chaynawpa qatinapaq, niykur alliq kaayinapaq.

Yarpaashun, mana qatichaq kaq qillqaykuna (*textos discontinuos*) ñawinchayqa manami atina rurayllatsu, chayraykurmi ñawinchaanapaq alli naanikunata iñishinanchik, chaynawpa alliq kaayinapaq. Maa wakin yaachikuyninkunata rikaarishun ruranapaq.

Mana qatichaq kaq qillqaykunata kaayinapaq naaninkuna:

Huk	Ras ñawinchaytami rurarinchik, imanaw laaya qillqay kanqanman yarpachakunanchikraykur.
Ishkay	Qillqay imanaw kanqanpita patsaymi yarpachakuykunata ruranchik.
Kimsa	Alli ñawinchay kaqtana ruranchik kaqninkuna imanaw kanqanta riqinapaq: siqinkunata, tiqinkunata, hukkunatapis.
Chusku	Llapan kaqninkunata riqinchik, huklaayaachinchikpis, kikinichikpa tiqi kanqanta iñishishpa: wachikunatawan ruyrukunata chaynawpa kaqninkunata ñiqichanapaq.
Pichqa	Ima rimañanpaqpis yarpachakunchik, niykur shunquchaq yuyayninkunata siqinchanchik willakuyninta hatunyaachinapaq aw rimañanpaq shimikunatapis tinkuchinapaq.
Suqta	Ñawpa kaq rurashqanchikwan willakuyninta qaqaaachishun, chaynawpa kaqninkuna rimañanpaq yarpachakunapaq: awqaynin, yuyaynin, kaqninkunapura tinkuchiñnin (siqiwan qillqay), shimikuna ima ninqanpaq, hukkunapaqpis.

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

Kay llapan tapukuykunata maytunchikchaw yaskinchik:

- 1 ¿Ima tiqikunataq (siqikunataq) qillqaychaw yurin?
- 2 Ñawinchashqanchikqa willakuq siqimi, kaykunaraykur:
  - a. Hatun yachaykunallapaqmi riman.
  - ch.Imapis ruranapaqmi shumaq willakun.
  - h.Llapan yachaqkuna ñawinchayaanallapaqmi rurakashqa.
  - i.Siqikunawan qillqaykunawanmi llapan willakuyninta riqichimanchik.
- 3 Qillqay imanaw kanqanta rikanchik, niykur yaskinchik ¿imanaw laaya mana qatichaq kaq qilltaytaq? Chayta huk X nishqanwan chimpunchik.

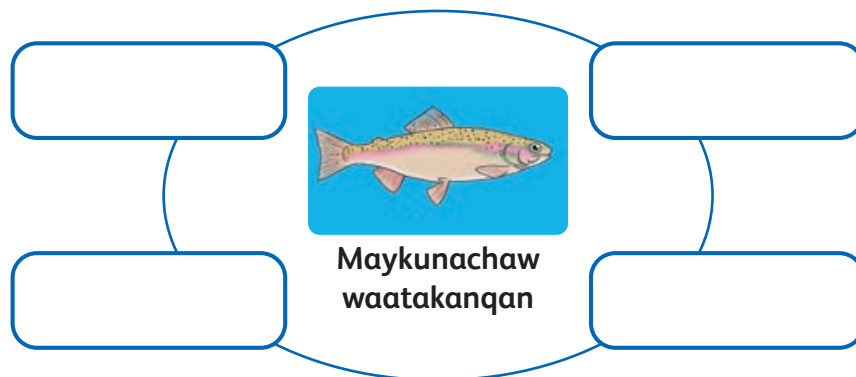
Mushuq willakuy

Willakuq siqi

Willakuq rapra

Siqiwillakuy

- 4 ¿Alli shimikunaku willakuq siqichaw iñishikashqa? ¿imanir?
- 5 ¿Qillqaykunapa rurinchaw imapaqtaq siqikuna iñishikashqa?, ¿chay siqikunallata rikashllapapis yachakushwantsuraq?
- 6 Kay *mapa mental* nishqanta tinkuchiy.

- 7 Kay willakuq siqichaw qillqaywan tiqinkuna alli tinkushqaku kashqa?, ¿imanir?
- 8 ¿Willakuq siqipa siqinkuna willakuyninpa kaayiyinta yanapashurqunkiku?
- 9 ¿Iñishishqan shiminkuna chuyallaku, atinallaku qampaq kashqa?, chaypinqa, ¿imanaw kaq ñawinchaqkunapaqtaq aywan?

10 Kay rakiqillqapita patsay maytuykichaw kay tapukuykunata yaskiy:

Nahuakunaqa lichwaswan wayqu natural mikuykunawanmi challwata killa-killla raslla wiñarachiyan, manami nicovitataraqtsu rantirkur qarayan, manachayqa kaykunata mikuchiyaptinmi aychankunapis allaapa mishkiykun. Kay mikuyninkunapaqqa allaapa qillaytaran iñishikan, hinamanpis sinchi uryaytami wanakan. Chaynaw kaykar lichwastaqa llutaypatami muruyan, wayqukunatapis achkaypami waatayan.

¿Imaraykurraq challwakunata chaynaw waatakuyan?

Challwakunata chaynaw mana waatakurqa, ¿imanawraq kanman?

11 Shunquchaq shimikunallawan, challwakuna tukuy yakuchaw waatayninpaq, imakunachaw huklaayanqankunata riqichikamuy.

12 ¿Imatataq kay yuyaykunapita qam ninki? Washakuy.

“Nahua aylluqa huk ayllukunanawpis mikuyaananpaq tukuy challwakunatami waatayan. Paykunaqa challwa mikuy allaapa kallpachaq kanqanta musyanyanmi, chayraykurmi llapan yaku kaqllachaw waatayan”.

Qillqaykunata qaqachishun

- 1 Ishkay qillqaykunatami ñawincharqunchik. Kanan kay tawankuchaw imakunachaw qaqachanqanta (tinkunqanta) churay.

	Anti ayllukunachaw challwakunapa waatakuynin	Nahua aylluchaw challwa waatakuynin
Maykunachaw waatayanqan.		
Waatayaanapaq kitankuna rurayanqan, hinaman wiñayaanapaq mikuyninkuna qarayanqan.		

- 2 Kananpis ishkan qillqaykuna ñawinchanqanchikpita patsay kay tawankuchaw imakunachaw huklaayanqankunata churay.

	Anti ayllukunachaw challwakunapa waatakuynin	Nahua aylluchaw challwa waatakuynin
Maykunachaw waatayanqan.		
Waatayaanapaq kitankuna rurayanqan, hina wiñayaanapaq mikuyninkuna qarayanqan.		

Willakuq siqita rurashun

Llapan yachakushqanchikwan hina yachachikuq pushamashqanchikwanpis willakuq siqita rurashun, alli rimayta (charlata) rurarnin chuyanchaachikunapaq, imaraykur challwa waatakuy, mikukuy alli kanqankunata, niykurninpis kayta llapan llikakunapa riqichikushun.

Yachakushqanchikta chaninchachishun

Yachakunqaapita yarpachakuu, awqanqaata (llallinqaata) musyanaapaq.

Kikinchipura chaninchaachikunchik yachakuypa awqayninta, kallpachayninta, hina imachawpis alliyaanata riqinapaq. Kayqa yanapamaashun awqayninchikta naqanakushi llallikanqanchiktami, chaynawpa mushuq awqaykunata patsaachikunapaq.

Imakuna chaninchashqan	Awqanqaa (llallinqaa)	Chayraq yachakuykaa	Yachakuyniichaw allianapaq, ¿imataraq ruranaa?
Willakuq siqi mana katichaq kaq (<i>texto discontinuo</i>) qillqay kanqantami riqirquu, hina imanaw qillqay kanqantami yachakurquu.			
Qillqaykuna rimanqanpaqmi shumaq yarpachakurquu, hinamanpis qillqaqin kaayichimayninchikta munashqanpaqmi yarpachakurquu, kay yarpachakuytaqa qillqaypita patsaymi rurarquu.			
Ishkan qillqakuna ñawinchanqaapita patsaymi shunquchaqninkunapaq, hina siqinkunapaqpis allaapa yarpachakurquu.			
Willakuq siqikunapa imanaw qillqaqashqantami chanincharquu, hinaman imanawmi antichaw yachayniwan hina wakin ayllukunapa yachayninkunawanpis qaqaachirquu (tinkuchirquu).			

Ñawinchanqaata, ¿imanawmi yachakurquu?

Ñawinchanqanchikpaq kikinchipuralla yarpachakushun:

Ñawinchanqanchikpaq patsaynin	Kikinchipura imanaw ñawinchanqanchik	Ñawinchanqanchikpaq chaninchaynin
¿Ishkan qillqaykunapa ñawinchayninchaw awqayninta kaayirquuku? ¿Ima naanikunataq willakuq siqikunapa ñawinchayninchaw yanapamashqa?	¿Qillqaykunachaw kaayikanqaata riqirquuku? ¿Imakunachawtaq pishipaamashqa? ¿Kaayinaapaq yachachikuqpa yanapakuyninta mañakurquuku?	¿Kay taqachaw kaqta munanqaata awqarquuku (llallirquuku)? ¿Ñawinchaychaw kaayiyinta awqanaapaq qillqaykunapa siqinkuna yanapamashqa?

5
taqa

Wakukunapita
tukuy ruraykuna unay
yachaykunata kawachinapaq

Siqita rikaykur rimashun

- ¿Imatataq runakuna ruraykaayan?
- ¿Imapaqraq tukuy wakukunata runakuna ruraykaayan?
- ¿Imaraykurtaq kay unay yachaykunata kawachinanchik hina chaninchachinanchikpis?

¿Ima rikashqanchikpitataq qallanchik?

Taricá aylluchaw wakukuna rurayanqanqa suyunchikpita watukakuq shamuqkunapaq hina wak suyukunapita shamuqkunapaqpis allaapa riqishqami; chaynaw kaykar, Waylas Raqrallachaw kay unay yachaykuna rurayninga kawaykanraq, hinamanpis allaapa riqishqami. Kay wakukuna ruraytaqa taytankuna wamrankunata yachachiyashqanraykurmi kanankamapis ruraykaayanraq. Chaymi kay tapukuy yurin: ¿imanawtaq qipa wamrakunata kay unay yachaykunata, wakukuna rurayninta riqichikushwan, chaninchachikushwanpis? Chusku ñiqichaw yachakuqkuna “86048 César Vallejo Mendoza” Taricá yachaywasichaw, Juan Huamán yachachikuqninta “Wakukuna, unay yachay rurayninkunapaq, yachakuyaananpaq shumaq chaninchachishun, chaynawpa qipa wamrakunapis chaninchar yachakuyaananpaq” alli rimanakuyta (conversatorio) rurayanqa. Chaypaq wakukuna ruraq yachaqkunata rimayaanpaq qayachiyaamunqa.

¿Imatataq kay taqachaw yachakushun?

Ishkay qillqaykunatami ñawinchashun kay awqaykunata llallinapaq.

- Mana qaqaq kaq willakuykunata purwachachishun aw kikin ñawinchaychaw qasulla llapan qillqaypa kaqninkunachaw kanqantapis hukllawachishun.
- Ishkay qillqaykunapa shunquchaq yuyayninkunapaq yarpachakushun, chaynawpa ñawinchanqanchik qillqaykunata kaayinapaq, huklaaya kaq willakuyininkunapita patsaypitapis.
- Ñawinchanqanchik qillqaykunapa hanan kaqman rurin kaqmanpis alliq yarpachakushun.
- Kaykunata chaninchachinapaq: shimikuna iñishishqanman, alli willakuyininkunaman, qillqay imanaw qillqakashqanman, imapaq riqichimayninchikta munashqanmanpis.
- Yachayninkunapitawan ayllukunachaw imanaw qillqaqashqanpita patsay, ñawinchaq imanaw qillqayta rikanqanta chuyanchachishun.

1 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

- 1 Yachayninchikkunata kawachinapaq, kay tapukuykunapita pastay rimashun:
  - Imapitaraq qillqay riman?, ¿imakunachawraq siqiwana qillqay tinkun?
  - Shutinpita patsay, ¿imaraykurraq Taricáchaw taakuq runakuna wakukunata rurarnin kawaykaachiyanraq?
  - ¿Imanawtaq ñuqanchikman kay qillqay chaamushqa?, ¿maychawtaq willakupakuynin rurakashqa?, ¿piraq qillqaqninca?

Qillqaypa shutinkunata, siqinkunata, imanaw laaya qillqa apanqanta, hukkunatapis rikashun. Niykurninpis tapuykuna patsachipakushqata yaskishun.

Mayashpa ñawinchanchik

Yachanqanchikwan hina qillqay ninqanwanpis tinkuchishpa ñawpa kaq ñawinchayta rurashun.

Wakukuna ruraq runakuna: Taricáchaw tukuy laaya wakukunata rurayanqanwan unay yachaykunata kawaykaachiyanraq

Juan Pajuelo Rivera 22/11/23

Purwakashqa ullqu runakuna Taricá aylluchaw, Waylas Raqrachaw, **unay yachaykunata** kanankamaran kawaykaachiyan. Kayqa **wakukunawan** tukuy laaya ruraykunami kay Waylas Raqrachawqa, kayqa allaapa riqishqami. Chayraykurmi pi runapis Perú suyupita, wak suyukupitapis qurpakuq shayaamun. Kay unay yachaykuna, wakukunawan uryayta, ¿imanawtaq kay unay yachaykuna kananyaq allaapa riqishqa kaykan hina kawaykaachiyanraq? Chayta musyapanapaq patsachipakuyashqa huk alli rimanakuytami. Kaymi willakuynin.

Llapan hunaqmi Wilder Quispe Torres raaqa-raaqalla shaarikun. Niykur chakranta waakankuna watapakuq aywan. Chayyaqnami Rosa Pineda warminqa **yawakata**qa ruraraykan, wamrankunapaq, quwanpaqpis. Tayta Wilder wasinman kutiriptinnami wamrankunawan llapan yawakayan.

“Murushqa saraakunaman warmiiwan uryaq mana aywarninqa hunaqyaypami tukuy wakukunata rurayaa. Chaypaqqa quyamanmi ñawpata mitu hurqaq aywayaa, pullan uurapitanami masarna qallaykuyaa, chisi uuramannami tukuy laaya wakukunata rurarnin qallaykuyaa”, chaynawmi nin Wilder. Payqa “Shuntukaypa wakukuna ruraqkuna” shutiyuqpa pushaqninmi, ishkay chunka ullqkunami kayan. Paykunaqa uchusaq kaqpita qallaykur hatusaqkamami

Ñawinchanqanchikyaq qillqayta tapukushun, chaynawpa kikinchiqpa yachayninchiqwan qaqachinapaq.

Kay reportajepa kaqnintaqa chusku taqachaw, 65 raprachaw tarinchik.

¿Musyankiku?

Wakukuna rurayqa unay yachaykunami kayan, kayqa unay patsakunapitami shamun. Tukuy laaya wakukuna rurayqa mituta llapchirirmi rurakan, niykurninnami kankakan (kayakan) chaynawpa chukru kananpaq, mana pakinanpaqpis.

Haapashimikuna

unay yachaykuna. Ñawpa patsakunapita patsay runakunapa yachayninkuna shamuqmi.

waku. Mitupita tukuy laaya wakukuna rurashqami.

yawaka. Runakuna quyaman punta kaq mikuyanqanmi.

mitu. Qallwash niraq liqita, kaytami wakukunata rurayaanpaq wanayan.

qurpa. Huk markakunapita, wak suyukunapitapis watukakuq (rahakuq) shamuq runakunami kayan.

kaykunata rurayan: wishinakunata, wichukunata, wiyñukunata, puyñukunata, kuntukunata, winkukunata, urpukunata (aswakunata); hinamanpis maqmakunata, mankunata, kallanakunata, hukkunatapis rurayanmi. Kay llapankunataqa **mitu**kunapitami rurayan, kaytaqa riqishqa chakrankuna kuchunkunallachawmi kayaapun, chaypitami hurqayaamun.

Shuntutakaypa wakukuna ruraqkuna

Waylas Raqraman pista pasaqchawmi, hina Taricápa yaykunan lliqananchawmi barrio Shimpina shutiyuq kan. Kaychawmi ishkay kastakuna unaypita patsay wakukunata rurapakuyarqan. Niykurninnami wasi punkunkunachaw rantikuyaananpaq churakuyaq. Kay rurayanqantaqa Waylas Raqraman **qurpa**kuna shamuq runakunanimi rantipaayaq. Achkaq rantiqkuna kanqanraykurnami rasllaa pishirachiyaqpis, chayraykur kay kastakunaqa yarpachakurir niyaanaq shumaq purwakayta patsaachipakushun, Taricá kikinshaw taakuq kasta masinchikkunawanpis kamashun “Shuntutakaypa wakukuna ruraqkuna” shutiyuq purwakayninchikta, Waylas Raqraman qurpakuna (watukakuq) llapan shamuqkuna rantipamaananchikpaq. Chaynawpami wakukunata rurarnin qatinanchik, unay yachayninchikta riqichikurnin, qipa wamrakunatapis allaapa chaninchay kanqanta musyachikunapaqpis.

“2020 watapita 2022 watayaqmi COVID 19 qishya kanqanraykur kay purwakaypa uryaqkuna wakukuna rurayta haqiriyarqan, qurpakunapis manana shayaamuptin. Kay qishya watakunaqa chakra ruraykunallachawnami kakuyarqan, murukuyashqan chakra mikuyninkunallata mikurnin, chaymi qishyakunatapis aywachiyarqan (atipayarqan)”, chaynawmi Taricápa umalliqnin kanqan, Nancy Soto, chuyanchachimun.

wiyñu 'jarra de fondo ancho, con asa y boca en forma de pico'; winku 'tipo de cántaro para medir líquidos en litros'; maqma 'cántaro grande en forma de tinaja'

Chayraykurmi kay purwakashqa runakunaqa niyarqan “wakunchikta mana rantikushpaqa manami kakushwantsu, imanawpapis rantikunanchikmi, nishpa yarpachakuyarqan, chaypaq llapan llikakunapa tukuy wakunchik rurashqanchikta aanikushun”, chaymi llikakunapa willapakuyta yachakuyarqan. “Hinamanpis manami llikakunallapatsu aanikushwan, manachayqa yachaywasikunamanpis kay unay yachaykuna willapakuq aywanachikmi”, niyarqan. Kay rimanakuytaqa kikin Taricápa yachaywasinman aywayaanapaq patsachipakuyarqan. “Ñuqanchikqa allaapa yachaqkunami kanchik. Qipa wamrakunatapis yachachinanchikmi, ñuqanchik wañukushqapis paykuna kay waku ruraykunata qatiyaananpaq, chaynawpa imaypis mana wañunanpaq. ¡Wakukuna rurayqa imaypis kawatanmi! ¡Kay unay allı yachaykuna wañunantaqa manami haqinanchiktsu, manachayqa chaninchachikunanchikmi!”, niyarqanpis.

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

Kanan chayqa, maytunchikchaw patsachishqanchik ruraykunata rurashun.

- 1 Shumaq yarpachakurir X nishqanwan allin kaq yaskiyninta chimpushun. Niykur, yaskiynin chimpushqanchikta chuyancharnin washakushun.

Kay qillqayqa nimanchik llapan ullqukuna allaapa kallpachaywan chakrankunachaw murukuyanqanpita, tukuy ashmakunata waatakuyanqanpitapismi.

Waku ruraqkunaqa qishya chaamuntinpis manami rurayninta haqiyarqantsu.

Kay qillqayqa runakuna purwakaarir tukuy laaya wakukunata imanawpa rurapakuyanqantami riqichimanchik .

- 2 Qillqaychaw willakuyninpita patsay, kay rakiqillqaykunapita kaayinqanchikta nishun, kay tapukuykunata yaskishpa ¿imaraykurraq chaynaw niyashqa? ¿imataraq nimayninchikta munayashqa?

Rakiqillqaykuna	Rakiqillqaykunapaq yarpachakuynin
<p>“Murushqa saraakunaman warmiiwan uryaq mana aywarninqa hunaqyaypami tukuy wakukunata rurayaa. Chaypaqqa quyamanmi ñawpata mitu hurqaq aywayaa, pullan uurapitanami masarna qallaykuyaa, chisi uoramannami tukuy laaya wakukunata rurarnin qallaykuyaa”, chaynawmi nin Wilder.</p>	
<p>“2020 watapita 2022 watayaqmi COVID 19 qishya kanqanraykur kay purwakaypa uryaqkuna wakukuna rurayta haqiriyarqan, qurpakunapis manana shayaamuptin. Kay qishya watakunaqa chakra ruraykunallachawnami kakuyarqan, murukuyashqan chakra mikuyininkunallata mikurnin, chaymi qishyakunatapis aywachiyarqan (atipayarqan)”, chaynawmi Taricápa umalliqnin kanqan, Nancy Soto, chuyanchachimun.</p>	
<p>¡Wakukuna rurayqa imaypis kawanami! ¡Kay unay alli yachaykuna wañunantaqa manami haqinanchiktsu, manachayqa chaninchachikunanchikmi!”, niyarqanpis.</p>	

- 3 ¿Imataq nishwan Shimpina (Taricá) markachaw “Shuntutakaypa wakukuna ruraqkuna” shutiyuq shuntakayta kamayashqanpita?, ¿kay kamayashqantanaw kikinichikpa ayllunchikchawpis rurashwantsuraq?, ¿imanir?
- 4 ¿Ima awqayta (llalliyta) munarraq kay qillqayqa qillqaqashqa?, ¿qampaq willakuynin munanqanta awqashqaku (llalishqaku)?
- 5 ¿Ima willakuykunatarraq kay qillqayman yapankiman, chaynawpa alliyaananpaq?

6 Kay tapukuykunata maytuykichaw yaskiy.

¿Imapaqtaq kay qillqay riman?	
¿Imanaw qillqayraq?	
¿Imanaw laaya qillqaytaq?	
¿Imanawtaq kaqninkuna kay qillqaypa?	

7 ¿Kay yuyaykunapaq qam imataq ninki? Washakuy.

“Purwakashqa ullqu runakuna Taricá aylluchaw, Waylas Raqrachaw, unay yachaykunata kanankamaran kawaykaachiyan. Kayqa wakukunawan tukuy laaya ruraykunami kay Waylas Raqrachawqa, kayqa allaapa riqishqami. Chayraykurmi pi runapis Perú suyupita, wak suyukunapitapis qurpakuq shayaamun”.

8 Kastaykikunawan musyapakuy aw aylluykichaw yachaqkunata tapukuy ¿imapaqtaq kay laaya wakukunata iñishiyen? Niykur manaw, imapaq kanqankunata ruray.

Winakuna	Imanaw kanqan	Imapaq kanqan
wishina		
wichu		
wiyñu		
puyñu		
kuntu		
winku		
urpu		
maqma		

9 Llapan ayllunchikwan alli rimakuyta ruraranaq, ¿imanawtaq kay qillqay yanapamanchik? Chuyanchachimuy.

¡Waqupayllaata chaskirillaayay,
punta kaq qillqayta pichqa kaq
taqata ñawincharnin usharirqunchik!
¡Purwakaypa yachakurnin
qatillaashun!

2 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

Kananqa qanchispita qanchis ñawinchay naanikunatami alliq kaayinapaq iñishishun.

Huk: Kay tapuyta yaskinchik: ¿ima awqaytataq ñawincharnin ashinchik?

Ishkay: Qillqaychaw kaykunata (paratexto) rikapanchik: shutinta, uchuk shutinta, siqinkunata, hukkunatapis. Niykur yarpachakushpa imapaq rimañqanta kaayinchik.

Kimsa: Llapan rakiqillqaypaq huk tapukuyninkuna patsaachiy.

Chusku: Llapan qillqay ñawinchanqaykichaw imakunapaq ninqanta yarpachakuy.

Pichqa: Siqikunachaw llapan willakuyninta yapay patsachipakuy ñawinchaychaw kaayikanqanpaq.

Suqta: Llapan qawapanqaykita yapay rikapay, niykur kikiyki kaayinqaykita chaninchakuy.

Qanchis: Ñawinchanqaykita aylluykita, yachachikuqniykita, yanasaykitapis rimayllapa willakuy.

Kananqa huk reportajetami ñawinchashun, Palati aylluchaw (Parroquia Caneloschaw, Ecuadorchaw), kichwa warmikuna wakukunata Imanaw rurayanqanpita.

Mayashpa ñawinchanchik

- Ñawinchanqayki ninqanwan kikiykipa riqinqaykiwan tinkuchiy.
- Qillqaypa rakiqillqayninkunata shumaq ñawinchay, niykur huk tawankuchaw imapaq rimañqanta riqir churay.
- Ñawinchanqaykichaw mushuq shimikuna yuriqta maytuykichaw qillqay. Niykur shimiqullqaykichaw shimikuna ninanta ashuy.

Mitukuna away: Parroquia Caneloschaw Andoa kichwa warmikuna wakukunawan uryaynin

Kimsa chunka purwakashqa Andoa warmikuna, Parroquia Canelos Ecuadorchaw, tukuy laaya wakukunata awayan. Kikinkunami paykunaqa awakuq shutichikuyan uryayninchaw mitukunawan awayanqanraykur. Paykunaqa wakukuna rurayninchaw mitukunawan tukuy laaya wakukunata rurayan, hatun kaqkunachaw kayan maqma, yanuna manka; pullan kaqchawqa uchu manka; ichik kaqkunachawna **mukawas**, kallana, kachi manka, hukkunapis kayan. Kaykunachawqa runa tiqikunata, hinaman kikin yunkankunachaw ashmankuna kapuyanqanta siqiyen. Kay yachaykunaqa unay patsakunapitami shamun.

Bélgica Dagua willakamun: huk kutishi mituta ashiykaanaq, uushakuna watakuyanqan kaqpa, mitu kaqtanaw rikar chaypa ashinaq, ichanqa ima mitupis kanaqtsu. “Chayraykurmi wasiita puñukuq kutikurqaa. Chay ampiqa tiyaa Verónicata muspakurqaa. Puñuyniichawna tapumarqan: ¿imatataq ashikarqunki, wamra? nir. Yaskirqaa: awanaapaq mitutami, huk k Allanallatapis ruranaapaq, manami plaatuukuna kantsu”. Kayta wiyar nirqan: llutami chaypa ashinki; wananqayki mituqa kirkinchu armakunqanpami kan; shaarikurir chaypa aywanki, manaraq chakraykita yarqur; chaychawmi alli mitu kan; ñuqa shipashllaraq karnin chaypitami awanaapaq hurqaq kaa, hurqarninqa qampis awankimanmi.

Kaayinanchik

Kananpis huk reportajetami ñawinchashun. Kayqa huk willakuq qillqaymi, hina mushuq willakuypitapis ashwan hatunmi.

Ama qunqashuntsu, yaykuyninchaw punta kaq rakiqillqayninchawqa kay tapukuykunatami yaskin: ima, pi. Kurkun kaqchawnami kaykunata yaskin: imanaw, imay, maychaw, ushayninchawnami uchukllachaw rimarir usharin.

¿Musyankiku?

Andoa allukunaqa kikinkunapurami awakuq shutichikuyan, paykunaqa awakuq nikuyan mitukunawan rurayninkunatami. Mitukunata awarninga runakunapa kurkunkunatami, hina tukuy laaya yunka ashmakunatami siqiyen. Shumaqchachiyaananpaqnam shilkilluwan pintayan, kayqa sachapa wiqinmi, kaymi chipapaachin.

Rikanqanchiknaw wakukunata awayaananpaqqa, kay aylluchaw, rimayllapa willakuykunami purikan. Chaymi huk shipashpis nin: “huk warmi mituwani muspan. Chaypaq mituta ashin. Niykur wasinta apakun. Chaypitana chay mituwani shumaq wakukunata rurani. Niykurninpi tukuy llimpiwan pintan, mana pakinanpaqnam rawraykaq **shanshawan** kayarir chukruchin. Ushananchawnami shumaq chipapaananpaq huk sachapa shunqu yakunwana llushin”.

Kay nimashqanchik ruraykunaqa rimayllapa willakuykunata, qutsukunata ayllun, chaymi qullanan willakuyninkunachawpi rimayan, awayan, muspayninkunata takiyan, siqiyenpi.

Kay aylluqa llutaypa yachayyuqmi kayan, chayraykurmi COVID 19 qishyachawpi, BÉLGICA nin: “kaychaw **yachaq**kunami chay qishyaypita yarquyta yanapamarqanchik, runa antsakuykaqtapis yachaqkunami alliyarachiyaq, paykunaqa muspariyaqpi wakunkunachaw amarukunata siqikaqta, llimpikaqta. Kay wakunkunachaw ashmakunata siqiyenqanqa ayllunkunachaw kawayninkunapaqpi allaapa allimi.

BÉLGICA Daguaqa Andoa ayllupitami, Pastaza suyuchapita, Ecuadorpa suyun yunkan aywaqchawmi. Kay awqaynintami ashian: “Mitukunawan awakushpa wakukuna ruraynintami kawachinanchik”, kay hatun patsachipakushqa (proyecto) ruraytaqa kikin awakuq warmikunami pushayan. Kay ruraychawqa llapan warmikunatami mituwani awakuq kayaanpaq inkitayan, chay wakunkunachaw tukuy ashmakunata siqiyenpaq, chaynawpa allilla aywapakuyenpaqpi.

BÉLGICA Daguaqa 2015 watachawraq hapallan awar qallarqan. Niykur purwakay uryayqa kallpachachikunmi nishpa yarpachakurqan. Chaymi 2017 watachaw achkaq mituwani awaqkunata purwakaachirqan; 2018 watachawraq kamachikuykunawan shumaq patsachipakurqan.

“Chakrata aywayaptii, sachaakunaman yaykuyaptii, wakin hunaqkuna tamyamuptin, imallapis ruraykuna mana kaptinmi mitukunawan awayaa. Chaypita patsaymi awaqkuna kamakashqa (yurishqa). Kananqa kimsa chunka warmikunawannami apaykaayaa. Hinaman kay purwakaymanqa shipashkunapis yaykuykayaamunmi. Paykunaqa purwakay warmiikunapa wamrankunami kayan. Chaymi mituwanta achkaypa awayaa”.

Kaypita patsaymi mitukunawan awakuqkunaqa yunka tukuy ashmakunata wakukunachaw shumaq siqiyen. Kanmi amaru, machaqway, katari, charapa, ukuku, lluychu, arash, qaqchu, huk ashmakunapis. Hinaman kaynaw chuyanchachimun: “kay uryaykunapa alli rurayninwanqa unay yachaykunatami kawachiyaa; musyanchikmi, kanan qipa watakunamanqa wamrakunapis alliqllaqa awayta yachakuyannatsu, yacharpis mitukunawan awakuyannatsu. Chayraykurmi uchukllapayan qunqakaakuykan, uqrakaakuykanpis”.

Kaynawmi mitukunawan awaq Belgica Dahuqaqa nin: “chaymi ñuqaakunapa hatun patsachipakuyniikunapa (*proyecto*) awqayninqa (*objetivo*) llapan runakunata willapaakuyaanaa, yaachiyaanaa, yarpachachikuyaanaa. Chaynawpami mitukunawan awakuyqa imaypis kawanqa, manami wañunqatsu”.

Haapashimikuna

mukawas. Allpa mammapita (mitupita) chaqana rurashqami, kaytaqa pututanawpis raymichaw aswata chaqakuyaananpaqmi iñishyan.

shansha. Tsaki guadua sachapa killimshanmi (carbón), kaywanmi mitu awayashqankunata chaachiyen (kayayan).

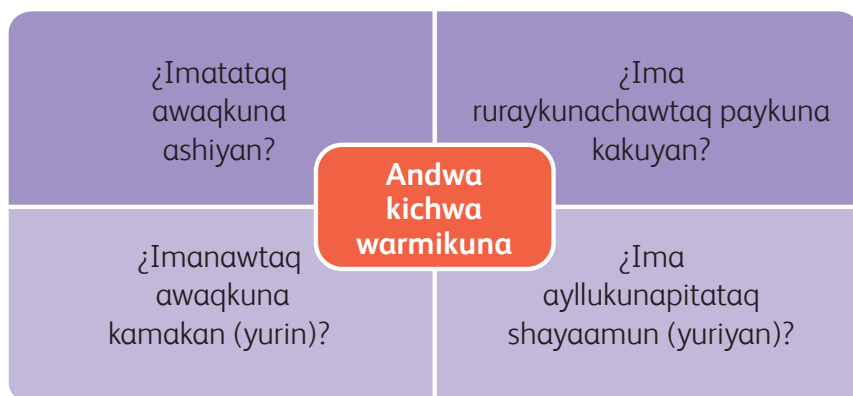
yachaq. Allaapa yachayyuq runakunami kayan, paykunaqa awilakuna, awilumunami kayan.

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

1 Kay tapuykunata maytuykichaw yaskiy.

- 2 Kay patsachiq siqita, wakukuna imanaw kanqankunawan (laaya, tsikan) maytuykichaw tinkuchiy. Chaypaq qillqaychaw ninqanwan pushakuy.

Andwa kichwa aylluchaw tukuy laaya wakukuna rurayanqan	
Hatun kaqkuna	
Pullan kaqkuna	
Ichik kaqkuna	

- 3 Andoa kichwa warmikuna mitukunawan awayanqanchaw ¿imakunatatataq wakunkunachaw siqiyen?

- 4 ¿Imataq ninki BÉlgica ninqanpita?
 "... llapan runakunata willapaakuyaanaa, yaachiyaanaa, yarpachachikuyaanaa. Chaynawpami mitukunawan awakuyqa imaypis kawanqa, manami wañunqatsu".

Qampaq, ¿alliku ninqan? Kikiykupa yachayniykiwan qaqachiy. Niykur ninqaykita qillqay; ñawinchanqaykipita patsay washakuypis.

- 5 Ñawinchanqaykita mushuq willakuytanaw willakuyta munarqa, ¿imanawraq kay tawlata tinkuchinkiman, mushuq willakuypaq shunquchaq yuyaykunata hurqarnin?

Tapuynin	Yaskiynin
¿Imataq pasashqa?	
Pasashqanchaw, ¿pikunataq kayashqa?	
¿Maychawtaq pasashqa?	
¿Imaytaq pasashqa?	
¿Imanawtaq pasashqa?	
¿Imaraykurraq pasashqa?	

- 6 BÉlgica muspanqanqa, ¿imatataq yachachimanchik?, ¿ima qullanan willakuykunallawanpis qaqanku (tinkunku) aylluykichaw? Imanawpa kanqanta chuyanchachimuy.

Dagua willakamun: huk kutishi mituta ashiykaanaq, uushakuna watakuyanqan kaqpa, mitu kaqtanaw rikar chaypa ashinaq, ichanqa ima mitupis kanaqtsu. “Chayraykurmi wasiita puñukuq kutikurqaa. Chay ampiqa tiyaa Verónicata muspakurqaa. Puñuyniichawna tapumarqan: ¿imatataq ashikarqunki, wamra? nir. Yaskirqaa: awanaapaq mitutami, huk kallanallatapis ruranaapaq, manami plaatuukuna kantsu”. Kayta wiyar nirqan: llutami chaypa ashinki; wananqayki mituqa kirkinchu armakunqanpami kan; shaarikurir chaypa aywanki, manaraq chakraykita yarqur; chaychawmi alli mitu kan; ñuqa shipashllaraq karnin chaypitami awanaapaq hurqaq kaa, hurqarinqa qampis awankimanmi.

¡Allimi ishay
kaq qillqayta
ñawinchaarirqunchik!
Kananqa ruraykuna
mañamashqanchikta
shumaq rurashun.

- 7 Andoa aylluchaw hina kikiykippa aylluykichaw imanaw wakukuna rurakanqanta, tawankuchaw qaqachiy.

¿Imapaqtaq kay qillqay riman?	Ñuqapa aylluuchaw imanaw wakukuna rurayanqaa

- 8 Qampaq, ¿ima ninataq kay rimay: “Purwakay uryayqa kallpachachikunmi”? yuyayniykiwan shumaq chuyanchachimuy.
- 9 ¿Allitsuraq qipa wamrakunapis kay unay yachaykunata, wakukuna rurayta qatiyaanan (iñishiyaanan)?, ¿imaraykur?
- 10 Kay reportajepa ñawinchayninta kastaykita, yanaqiykita (yanasaykita) sayllinkimanku (recomendarías)?, ¿imaraykur?

Qillqaykunata qaqachishun

Qillqaykunata ñawinchanqaykipita patsay, kay tawankukunata tinkuchishun:

Tinkunqan (qaqanqan), huklaayanqanpis

Wakukuna ruraq runa: Taricáchaw tukuy laaya wakukuna rurayanqanwan unay yachaykunata kawaykachiyanraq

Mitukuna away: parroquia Caneloschaw Andwa kichwa warmikuna wakukunawan uryaynin

Mana qaqanqan
(huklaayan kaq)

Qaqanqan kaq
(tinkun kaq)

Mana qaqanqan
(huklaayan kaq)

Uchukllachaw

Purwakaypa qillqashun

Kananqa, huk alli rimanakuyta (conversatoriota) rurashun, chaypaq huk guionta patsaachishun, chaynawpa yachaywasikunachaw mitukunawan awakuyta riqichikushun. ¿Ima yuyaykunataraq, wakukuna ruraypaq, alli rimakuypaq wanashun? Guion imakuna wananqanta qillqay.

¡Waqupaarillayaq! Ishkay kaq qillqayta ñawancharnin usharirqunchik. Yachakurnin qatillaashun.

Yachakushqanchikta chaninchachishun

Kikinchipura chaninchachikunchik yachakushqanchikta riqinapaq, chaymi rikachimaashun imakunachaw ashwan yachakunanchikta, hina naqanakushi awqayninchikta llallikanqanchikta.

Imakuna chaninchashqan	Awqanqaa (llallinqaa)	Chayraq yachakuykaa	Yachakuyniichaw allianapaq, ¿imataraq ruranaa?
Qillqaykunapa llapan kaqninkunachaw willakuy mana qaqakunatami yatkuchirquu.			
Alli kaq willakuyninpita patsaymi yarpachakurquu. Chaynawpami alliq kaayirquu, huk willakuykunatapis rikarqumi.			
Qillqaykuna ñawinchanqaachaw hanan kaqta, rurin kaqtapis alliqmi yarpachakurquu.			
Shimikunawan iñishinqanta, alli willakuyninkunata, qillqay imanaw kanqanta, qillqaykunachaw ima ashinqantapismi chanincharquu.			
Ñawinchanqaqkuna musyayanqanpita patsaymi, imapaq qillqaqashqanta chuyanchachirquu.			

Waqupaanakurishun llallishqanchikpita; ichanqa, ruraykunatami llalliyinta qatinapaq patsachipakunanchik. Kay tapukuyta yaskiyinkunapaq yarpachakushun: ¿Yachakuyniichaw alliyaanaapaq imataraq ruraaman? Kay yaskiyinkunatami rurayman churananchik. ¡Awmi, llallinanchikmi!

Ñawinchanqaata, ¿imanawmi yachakurquu?

Alli ñawinchaqkunami kanchik, sñawinchanqanchikpaq yarpachakushun.

Ñawinchanqanchikpaq patsaynin	Kikinchipura imanaw ñawinchanqanchik	Ñawinchanqanchikpaq chaninchaynin
¿Ishkan qillqaykunapa ñawinchanqanchikpaq awqayninta kaayirquuku? ¿Ñawinchanqanchikpaq allin naanikunataku iñishirquu?	¿Taqachaw awqayninkunata llallirquuku?, ¿ima ñawinchanqanchikpaq naanikunata iñishinqaataq yanapamashqa?	¿Qillqaykunachaw alliq kaayikanqanta riqirquuku?, ¿imanawtaq mana yachanqaakunata alliyachirquu?, ¿yanapakuykunata mañakurquuku?

Iskuta maktsiykur chakrachaw triqu murukuy

Siqita rikaykur rimashun

- ¿Shutiwan siqinkunapis tinkunku? Chuyanchichik.
- ¿Imanawraq chakrachaw triquta murukushwan?, ¿ima killachawtaq murukushwan?, ¿imanir?
- ¿Imakunataq triqu murukuypaq musyanchik?

¿Ima rikashqanchikpitataq qallanchik?

Triqu murukuy killachaw kay mana allí kurukunanaw raqakuna, mutullukuna, huk kurukunapis yuringanpaqqa iskutami maktsinchik. Kay iskutaqa qanchis hunaq mururishqachawmi hichanchik. Chaypinqa, ¿murukuychaw imakunapaqtaq iskuqa allí?, ¿kay mana allí kurukunata iskullawantsuraq wañuchishwan aw hukkunawanpis wañuchishwwantsuraq?, ¿triqu murukuyinchaw isku iñishiyninga runakunapa kawayninpaq manatsuraq allí? Chaypaqmi chusku ñiqichaw yachakuqkuna 86014 Túpac Amaru II yachaywasichaw allí riqiyaananpaq tukuy laaya qillqaykunata ñawinchaayanqa, hinamanpis riqichikuq artikulutami qillqayanqa. Niykurninmi ayllunchaw radiopa willakuyanqa.

¿Imatataq kay taqachaw yachakushun?

Ishkay laaya qillqaykunatami ñawinchaashun, kaykunata awqaanapaq (llallinapaq).

- Tukuy laaya qillqaykunapa kaqninkunchaw, llapan kikakunqan willakuyninkunata riqinapaq.
- Kay YMY-III (Yachay-Munanqaa-Yachakunqaa, hinaman 3 kuti Ima). Kaykunawan tukuy laaya qillqaykunata alliq kaayinapaq.
- Ñawinchaychaw, qillqaypa yuyayninkunata tukuynawpa qaqaachishpa alliq yarpachakunchik.

1 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

1 Kay tapukuykunapita patsaymi rimashun, chaynawpa yachayninchikkunata yarpanapaq, awachinapaqpis:

- ¿Imanawtaq triqu murukuyninpaq chakrata alistapakuyan?
- Qillqaq qillqayninta qillqarnin, ¿imataraq awqayta munan?
- ¿Mana alliq kurukunata tukuynawpa hampikunawan wañuchiyninpa Patsamamata rispitanu?

Qillqaypa llapan kaqninkunata rikashun, kaykunatanaw: shutinta, siqinkunata, imanaw qillqananta, hukkunatapis. Niykurnin mañamashqanchik tapuykunata yaskishun. Kay qillqaychawqa kay ñawinchaypa naaninkunatami iñishishun: YMY-III.

Mayashpa ñawinchanchik

1 Punta kaq ñawinchayta rurashun. Chaypaq kikinichikpa yachayninchikta, hina qillqay rimanqanwanpis tinkuchishun.

Anti ayllukunachaw triqu murukuy

Ayllukunachaw triquta murukuyan, tukuychaw mikuyaananpaq hina kallpachachikuq kanqanraykurmi.

Anti ayllukunachawqa wata-watapis octubre, noviembre, diciembre killakunachawmi triquta murukuyan. Kaytaqa **qallpakunachaw**, hamashqa chakrakunachaw, **saachishqa** chakrakunachawpis murukuyan. Chaynawparaqmi allı hiqan, hina achkata wachaykunpis. Triquta murukuyninpaqqa parquymi, yapyaymi, **matsupaymi**, huk ruraykunapismi wanakan.

Chakrakuna saachiynin

Hamaq chakrakunaman qinchakunata ruraykur uushakunata puñuchiyan. Kaychawmi ismayan.

Chakra parquynin

Saachishqa chakrataqa ñawpataqa tsakishqa qurakunataraq, turukpakunataraq kayapakuyan. Chaypitaraq yaku shumaq tsamakan (mashtakan). Chaynawparaq llapan tsakin uquramun. Chayyaqnamı rumikunata hitapakuyan, yapyayninpaqpis listuta haqiriyan.

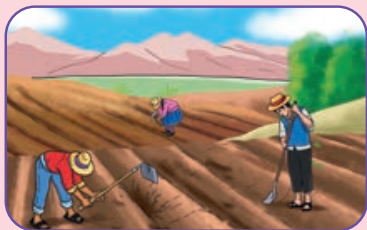
Yapyashpa triqu murukuy

Parquyninpita chakra shupishqataqa tuuru yuntakunawannami yapyakan. Hinamanpis hatun qurakunata wallupakuyan; hatun rumikunata uqtipakuyan; niykur chakra kuchukunaman hurqapakuyan.

Yapyashqapa matsuynin

Yapyashqataqa hana-hanalla pampachaqnaw, hina triqu rikakuqta pampashpanawllanami matsukaarin. Chay matsupashqachawraq, qurakuna tapsishqachawraqmi triqupis shumaq hiqaramun.

Kaayinanchik

Kay qillqay ñawinchashqanchikqa huk willakuq siqimi, kaypaqa qillqayninkuna hina siqinkunami kapun, chaynawpami tukuy ima rimaykunapaqpis (yachaykunapaq, pukllaykunapaq, literaturapaq, hukkunapaqpis) rıman, chaynawpami allı-allı, shumaqlla willakun, kaayichikunpis.

Haapashimikunata rikapaarishun, ichanqa mana riqishqa shimikuna kan. Mana riqishqa shimikuna yurimuptinqa kikin qillqay ninqanwanmi yarpachakurir tarinanchik. Hinamanpis willakuq siqipa kaqninkunata rikashun.

Triqu hiqamuqta raqakuna mana mutunanpaqqa iskunmi maktsikan

Antikunachawqa alli hampikunallawanmi kurukunataqa wañuchinchik, kaynawqa chakratapis manami churuyantsu.

Lakru chakrakunachawqa allaapami raqa, mutullu kurukuna kan. Chaymi triquta murukurqa, hiqanaykaamuptin (suqta hunaqninchaw) iskun maktsikaanan. Chaymi isku asqaptin kay kurukuna llushtukaariyan. Chaynawparaq triqupis shumaq hiqaramun.

Mururishqa triqu

Murushqa triquqa pusaq hunaqmi hiqaramun. Raqa kuru mana mutunanpaqqa, iskutami suqta hunaqchaw, triqu manaraq hiqamuptin, maktsiyan.

Haapashimikuna

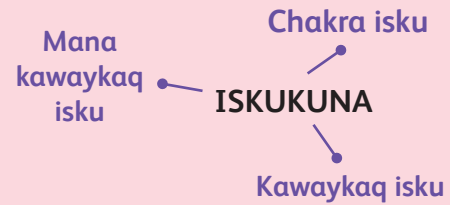
qalpa. Papata kusicharishqa chakra haqishqami, kay allpaqa ashpullami.

saachi. Uushapa ismayninwan wanuchashqa chakrami.

lakru. Liqita chakrami, kaynaw allpaqa uryanakunamanpis (rakwa, kayshi) rasllami laqakaarin.

matsupay. Yapyarishqa chakrata rakwakunawan kurpakunata, qurakunata tsapiynintami ninchik.

Tukuy laaya iskukuna kanqan

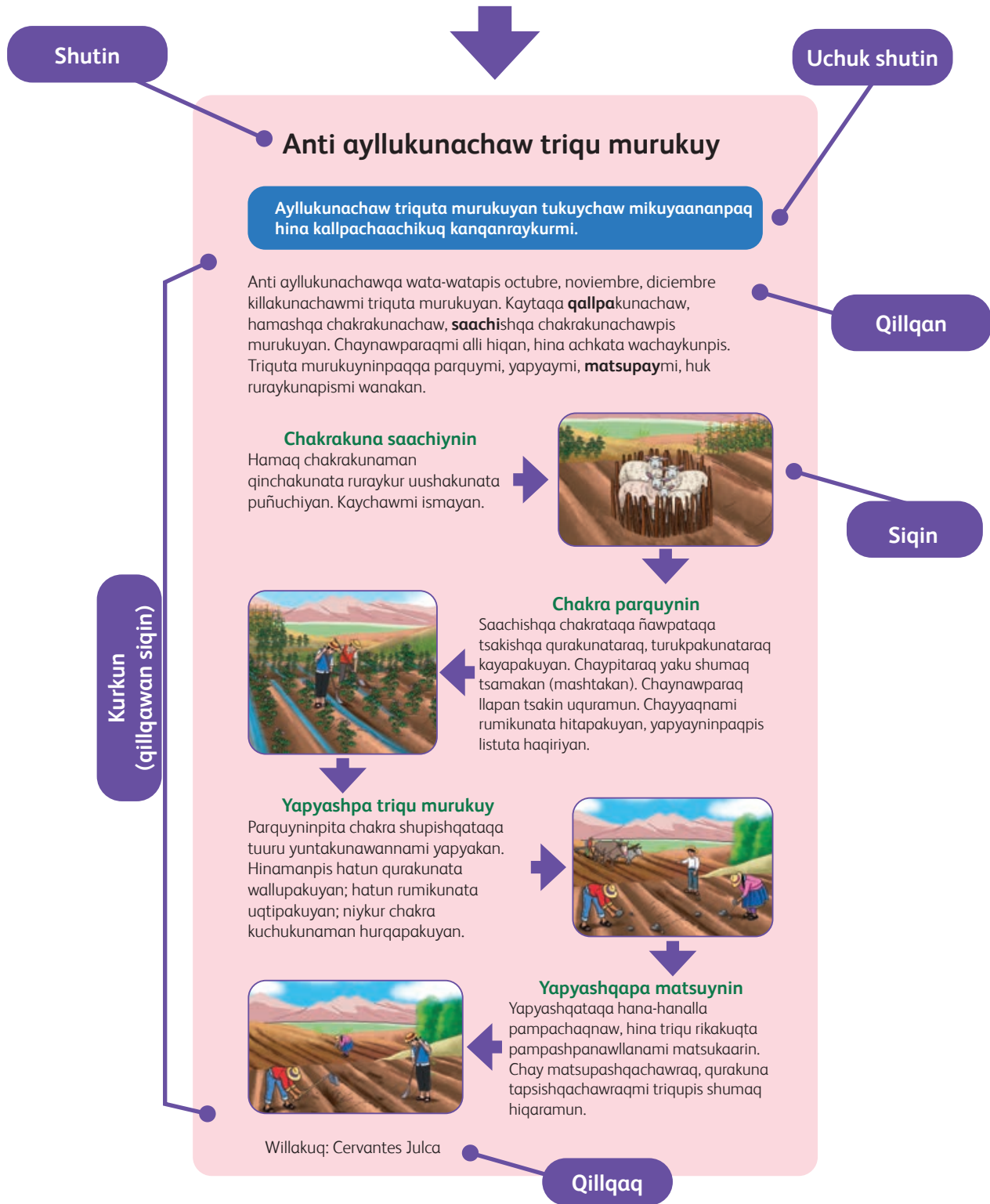
Kawaykaq isku

Suqta hunaqninchaw triqu mururishqataqa, kawaykaq kaq iskukuna, murushqapa hananman (allpanman) maktsikaanan, waraanin triqu hiqaramuptinmi, patsa rurinpita raqakuna yarqamuqta llushturin. Kay laaya kaq iskuqa asqanmi, chaymi kuruta llupurin. Hiqamuq triqutaqa manami kayarintsu, manachayqa chakratami kallpayaachin, runakunapaqpis allimi, manami imapis pasantsu.

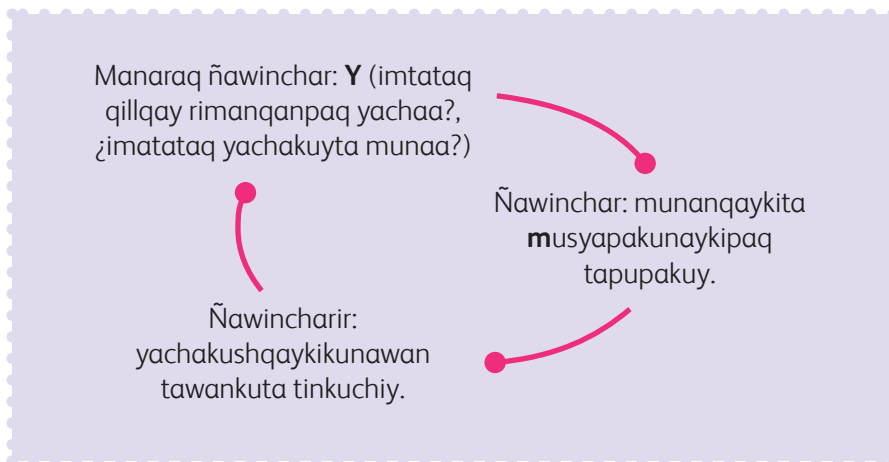
Yarpashun. Ñawinchanganchikqa huk willakuq siqimi, kaypa kaqninkuna kaykunami kayan, maa rikarishun:

Willakuq siqipa kaqninkuna

YMY naanikuna alli ñawinchanapaq

YMY naanikunata rikanchik. Kaytaqa qillqayta manaraq ñawinchar, ñawinchayninchaw, ñawincharirpis iñishinanchik. Kay shuqata qatishun:

Y ¿imatataq yachaa?	M ¿imatataq musyayta munaa?	Y ¿imatataq yachakurquu?

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 Qillqay ñawinchayninpita patsay, hinamanpis kay ñawinchaypa YMY naaninpita patsaypis, tawankuta shumaq tinkuchiy.

Tapukuynin	Yaskiynin
Qillqay rimanqanpita, ¿imatataq musyarquu?	
Qillqayta ñawincharirqa, ¿imatataq musyayta munarquu?	
Kay qillqayta ñawincharir, ¿imatataq yachakurquu?	
Huk willakuykunachaw, ¿imakunaraqtaq ñawinchaypaq pishin?	

2 ¿Imanaw laaya qillqaytaq willakuq siqqa? Yaskiyninta chimpuy.

Mixto

Qatiq kaq (*continuo*)

Mana qatiq kaq (*discontinuo*)

3 Yapyaypa triquta mururninqa, ¿imapaqtaq matsukan?

4 Shamuq tawankuchaw triqu muruy qatiyninpaq chuyanchachishpa tinkuchiy.

Saachiynin	
Parquynin	
Yapyarnin murukuynin	
Matsuynin	

5 Manaraq hiqamuq murushqa triqumanqa, ¿imaraykurtaq iskutaraq maktsiyan?

6 Qillqaqqa willakuynin munanqanta, ¿chuyayllapaku riqichikamun? Imaraykurninta chuyanchachimuy.

7 Qillqayta chaninchay. Qillqayta ñawinchanqaykipita patsay washakushpa tawankuta tinkuchiy.

Qillqaychaw kaqninkuna	
Qillqaychaw siqinkuna iñishinchan	
Shimikuna iñishinchan	

8 Kay rakiqillqayta ñawincharir tapuyta yaskiy. Yuyayniykikunata washakuy.

“Suqta hunaqninchaw triqu mururishqataqa, kawaykaq kaq iskukuna, murushqapa hananman (allpanman) maktsikaanan, waraanin triqu hiqaramuptinmi, patsa rurinpita raqakuna yarqamuqta llushturin...”

¿Kaynaw laaya murukuyta qatinanchikku?, ¿kaynaw murukuyninwan imataraq murukuqkuna awqaayan?

¡Waqupanakurishun, 6 taqapa punta kaq qillqayninta ñawincharnin usharirqunchik! ¡Purwakaykur yachakurnin qatishun!

2 qillqay

Ñawinchanapaq patsachipakushun

1 Kay tapuykunapita patsay purwakaykur rimanchik, chaynawpa yachayninchikkunata kawachinapaq:

- ¿Mapuche ayllupaq parlaqta wiyarqunkiku?, ¿imakunataq paykunapaq musyanki?
- ¿Mapuche ayllu tsaki mikuyninkuna imanaw murukuyanqan yachayninkunata riqinkiku?, ¿chay muruyninchaw ima hampillatapis iñishiyanku mana alli kurukunata wañuchiyaananpaq?
- ¿Imanaw kaq laaya qillqayraq shamuq qillqay kanqa?, ¿imanawpataq riqishun?
- ¿Ima awqaytaraq qillqaqnin kay qillqayninwan munan?

Kananqa ishkaq kaq qillqaytami ñawinchashun, kayqa rimananqa wak ayllupaqmi. ¡Huk ayllukunapa yachayninkuna allimi yachakuna!

2 Ñawinchanqanchik qillqaypa shutinpita patsay, “Mapuche aylluchaw triqu mikuyta imanaw murukuyanqan” nishqanpita, yarpachakushun. Niykurtinkuchishun.

- Kayqa .... riman.

Mayashpa ñawinchashun

Kay shutinpita patsay: “**Mapuche aylluchaw triqu mikuyta imanaw murukuyanqan**”

- Huk yanasanchikwan, yanaqinchikwanpis purwakaashun, punta kaq ñawinchayta ruranapaq. Ñawinchashqanchikyaq kikin qillqaychaw nimashqanchikwan hina ñuqanchik musyanqanchikwanpis (riqishqanchikwanpis) shumaq qaqqaachishun (tinkuchishun).

Mapuche aylluchaw triqu mikuyta imanaw murukuyanqan

Mapuche aylluqa allaapa riqishqami, kay aylluqa Bío Bío hina Lagos suyukunachawmi karan. Hinamanpis, Mapucheqa Chilepawan Argentinapa qullanan kaqinchawmi karan. Paykunaqa kikinkunapa unay yachayninkunata allaapami kuyayan, chaymi kananyaqpis kawaykaachiyaraq. Mapucheqa “chakra runa” ninanmi, chayraykurmi paykunaqa murukuyta, patsamamanchiktapis allaapa kuyaykuyan, mana murukuyaptinga manachi allillaqa chakra ruraykuna, yachaykuna kawanmantsu. Yunka aywaqpa chakrankunachawqa pushputa, triquta, sarata, chilata, shapashta, uchuta muruyan; hallqaman kaqinmannami papata, kinuwata, siwarata, allwita, awashta muruyan.

Mapuchekuna chakrachaw murukuyanqan

Unayqa Mapuchekuna **purun** uywakunata tuqllakurlla, wayukunata ayllupakurlla kawakuyaq, wakinllami murupakuyaq; qipa watakunamanraq, wak runakuna chaayanqanpiqraq chakrachaw ashwan uryakuyan, murupakuyan, kusichapakuyanpis. Taakuyanqan chakrankunachawpis yakunkuna pishillami kan, manami achkatsu kayaapun. Chayraykurmi chakrankunata parqyaananpaqpis ampillapa parquyan, arwa karnin rasllaa mashtayanqanpis uqurin, rasllami miqmirinpis. Paykunaqa ishkay laaya chakrakunachawmi murukuyan: hatun chakrakunachaw, hina uchusaq chakrakunachaw. Hatun kaq chakrakunachawqa achkayllapami triquta, siwarata, pushputa, papata, huk mikuykunapis murukuyan.

Kaayinanchik

Kay qillqay ñawinchaykanqanchikqa huk **riqichikuq artikulumi**, kay qillqayqa imapaqpis yachaykunatami riqichikun. Manami shutinkunallatatsu nin, manachayqa shuqankuna, chuyanchayninkuna, qaqaachiyinkuna chay llapantami chuyanchaypa riqichikamun.

¿Ima willakykunataraq mapuche ayllupaq tarishun? Chaypaqqa shumaq yuyashpami ñawinchananchik.

Ñawinchashqanchikyaq llapan rakiqillqaykunapa shunquchaq yuyayninkunata siqinchashun. Kaykunata tapunakushpa: ¿ima yuyaykunataq kay rakiqillqaykunachaw nin? Niykurninqa llapan rakiqillqaykunapa chimpankunachaw tapuykunata qillqashun.

Uchuk kaq chakrakunachawnami chilata, uchuta, shapashta, linuta, allwita, awashta, hukkunatapis murukuyan.

Triqu imanaw murukuyanqan

Triquta, huk tsaki mikuykunatapis murukuyaananpaqqa tukuy laaya murukuychaw iñishinakunami wanakan. Hinamanpis chakrakunata tukuynawpami muruyaananpaq alistapakuyan. Chaypaqmi llapan iñishinakunata (takllapa pikunkunata, rakwankunata) alli yaykunapaq puntachachian.

Chakra parquna kaptinqa, ñawpata yakuta **rarqapa** apaykur ampipa mashtaykuyan. Chaymi patsaypa miqmishqa waraaramun. Purun kaqkunachawnami tamyamunantaraq shuyayan. Parqushqa chakrataqa yuntakunawan yapyayan. Chaypaq takllakunata iñishian, wakin kastakunanaqa chaki takllataran iñishiykaayan. Kay chakra tikraychaw ullqkunami uryayan. Wakin runakunanami kurpakuna yarquqtapis palakunawan, rakwakunawan, wiqllukunawan, walatakunawanpis wirur, pakir yanapakuyan. Kay yanapakushpa uryaychawqa huk allaapa riqishqa runami pushan. Kay runaqa “qilla” shutikun. Wakinchawnaqa ullqumis, warmipis pushayanmi. Paykunaqa shutikuyan “qilla ullqu” hina “qilla warmi”. Kay muruykunachaw **minka** uryaytami purwakaykur rurayan. Hinamanpis sinchi-sinchimi uryayan, kaynawpami rikaachikuyan kallpachashqa chakra runa kayanqanta.

Triqu murushqata qishyapis mana qunanpaq, kurukunapis mana mutunanpaq, Mapuchekunaqa wata-watami chakrata huk mikuykunawan mururnin trukayan. Chayta rotación de cultivo shutiwan riqikan. Hiqamuq triquta hongo nishqan mana qunanpaqpis, paykunaqa tsaki pastukunata, turukpakunata (rastruhuta) kayapakuyan.

Kaykunawanmi hongo kurukunatapis wañuchiyan. Hinaman hatun kaq chakrakunachaw **isku**ta hichayan, chaywan chakrata PH, calcio nishqankunawan kallpachayninta achkayaachiyan. Paykunaqa Patsamamanchikta kuruhampikunawan qanratayta munayantsu, manachayqa runamasinchiktanawpis allaapami kuyayan. Hinamanpis musyayan ima killa murukuyininta. Chaymi juliopita noviembre killaman murukuyan. Kay wichan allaapallaqa qishya mana qanqanta musyayan. Qipa watakunamantaq rikakuyan, hatunyaq triquta qishya chariptinpis kuruhampikunata iñishiyan. Kaykunawan qushnichiyen.

Kaynawpaqa chala aywaqllapami hampiyan, Araucanía suyu hatun pampakuna aywaqllachawmi kaykunata rurayan.

Usharinapaq, Mapuchekunaqa chakra runa kayanqanraykurmi tukuy mikuykunata allaapa kuyaykuyan. Chaymi Patsamamatapis shumaq waatayan. Paykunapaq mikuyninkuna waatayninqa “kvme mogen” nishqanmi, kayqa alli kawakuy ninanmi. Kikin allpapita mikuykuna yarquqqa kurkutami newenta qun niyanmi, kayqa qichwachaw kurkuta alli kawayta qun ninanmi.

Mapuchekunapaq murukuyqa manami murukuna (triqu, hukkunapis) murukuyinillatsu, hiqachinanillatsu, parqunanillatsu, manachayqa kikin chakrata shumaq waatayninmi. Chaymi triqu, huk tsaki mikuykuna murukuyinchawpis tukuy ashmakuna wanunkunallata iñishiyan, kaywanran mikuypis mishkilla yarqun niyanmi.

Haapashimikuna

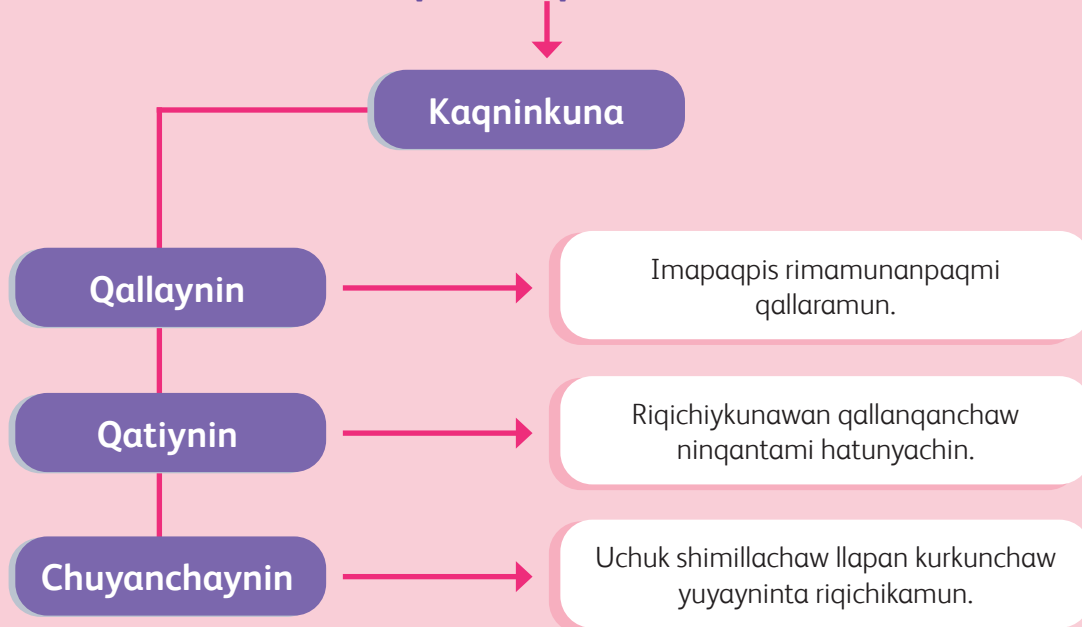
purun. Mana waatana ashmakuna. Himanpis hamashqa chakrami, rarqa yakun mana chanqanraykur tamyallawan muruna.

minka. Runakuna chakrachaw purwakaypa yanapakuynin, hinamanpis rantinllapaq uryapakuyanqan.

isku. Yiisunaw niraq yuraq allpa. Chakrata kallpachaachishpa hampikaananpaqmi.

Riqichikuq artikulu

Ñawinchaychaw naanikuna: III

- 1 Ñawinchanayki qillqayta qawapaariykuy. Niykur kay shutiyuq tapukuyninta yaskiy: ¿imatata rika?
- 2 Niykur qillqayta paqway ñawinchay. Niykur tapuyta yaskiynta yapay: ¿imatataq rikaatsuqa?, kay ninan qillqaychaw mana rikakuqta.
- 3 Kananqa, hatun yuyayniykita yapay, llapan kaayinqaykita ninanmi (rikakunqanta, mana rikakunqantapis).

Raqiqillqaykunachaw shunquchaq yuyaykunata siqinchashqa karqa, kanan chayqa, llapan rakiqillqaychaw sumillado nishqanta rurashun.

¿Imatataq rika?	
¿Imatataq rikaatsu?	
¿Imatataq yuyashpa yapachakuu (infiero)?	

Ñawinchashqanchikpita yarpachakushun

- 1 Qillqayta ñawinchanqaykipita patsay, shamuq tawankuta tinkuchiy.

Shutin		
Ima rakiqillqay kaq	Shunquchaq yuyaykuna	Rimayninchikwan chuyaychaynin
Ñawpa kaq		
Ishkay kaq		

¡Shumaqmi ishkay kaq qillqayta ñawinchaairqunchik! Kananqa alliq yarpachakushpa tapukuykunata yaskishun. Chaynawpa hayaq tawankuta yaskiyininkunawan tinkuchishun.

- 2 ¿Imaraykurtaq Mapuchekunaqa ampillapa chakrankunata ashwan parqukuyan?, ¿chaynawtsuraq Perú suyuchawpis? Chuyanchachimuy.
- 3 ¿Ima killakunachawtaq Mapuchekunaqa triquta murupakuyan?, ¿imanir?
- 4 ¿Ima ninantaq kay rakiqillqay? Alliq yuyayniykiwan chuyanchachimuy. “Mapuchekunapaq murukuyqa manami murukuna (triqu, hukkunapis) murukuyninllatsu, hiqachinanllatsu, parqunanllatsu, manachayqa kikin chakrata shumaq waatayninmi”.
- 5 Kay rimaykunapita patsay, Mapuche ayllukuna yuyayanqanwan, kikinchiqpa ayllunchikchaw imanaw yuyanqanta qaaqachishun (tinkuchishun).

Mapuche aylluchaw yuyayanqan	Kikinchiqpa ayllunchikchaw imanaw yuyayanqan
Paykunaqa kinkunapa unay yachayninkunata allaapami kuyayan, chaymi kananyaqpis kawaykaachiyaraq.	
Mapucheqa “chakra runa” ninanmi, chayraykurmi paykunaqa murukuyta, patsamamanchiktapis allaapa kuyaykuyan.	

¡Waqupaarillaayaq, ishkay kaq qillqayta usharirqunchik! Kananqa ishkay qillqaykunata qaaqachishun.

- 6 Kay rakiqillqaypaq rimamuy: “Qipa watakunamantaq rikakuykan, hatunyaq triquta qishya chariptinpis kuruhampikunata iñishiyen. Kaykunawan qushnichiyen”.
¿Alliku qipa watakunaman chaynaw hampikaayanqan? Washakuy.

Qillqaykunata qaqachishun

Ishkan qillqaykuna ñawinchashqanchikpita patsay, patsachishqa siqikunata tinkuchishun:

Tinkunqan (qaqanqan) huklaayanqanpis

Anti ayllukunachaw triqu murukuy

Mapuche aylluchaw triqu mikuyta imanaw murukuyanqan

Ishkan qillqaykuna qaqanqan kaq (tinkunqan kaq)

Ishkan qillqaykuna huklaayanqan kaqkuna

Uchukllachaw

Purwakaypa qillqashun

Kananqa, triqu alli murukuy kanqanpaq riqichikuq artikulunatami qillqashun. Chaypaq ñawpata huk guionta patsachishun, chaynawpa ayllunchikpa programa radialninchaw willakunapaq (riqichikunapaq).

Waqupaarillaayaq, ishkaq kaq qillqayta ñawancharnin usharirqunchik. Yachakurnin qatillaashun.

Yachakushqanchikta chaninchachishun

Yachakunqaapita yarpachakuu, awqanqaata (llallinqaata) musyanaapaq.

Kikinchipura yachakuypa awqayninta, kallpachayninta chaninchachikunchik, awqayninchikta naqanakushi llallikanqanchiktami, chaynawpa mushuq awqaykunata patsaachikunapaq.

Imakuna chaninchashqan	Awqanqaa (llallinqaa)	Chayraq yachakuykaa	Yachakuyniichaw alliyanaapaq, ¿imataraq ruranaa?
Llapan qillqaychaw mana qaqanqan willakuyta, hinaman mana chuyayllaa kanqantapis yachachirquumi.			
Qillqaypa allin kaq willakuyninkunawanmi yarpachakuyta rurarquu, chaynawpa qillqayta paqway kaayinaapaq. Hinamanpis huk willakuykunapis yanapamashqami.			
Ñawinchanqaa qillqaykunapaq, hanan kaqpaq, rurin kaqpaqpis alliqmi yarpachakurquu.			
Shimikuna iñishinqanta, alli willakuyninkunata, qillqay imanaw kanqanta, awqaynin munashqantapis chanincharquumi.			
Ñawinchaqkuna, kikin yachayninkunapita patsay imanaw chaskiyanqantapismi chuyancharquu.			

Ñawinchanqaata, ¿imanawmi yachakurquu?

Kanan chayqa, ñawinchanqanchikpaq kikinchipuralla yarpachakushun.

Ñawinchanqanchikpaq patsaynin	Kikinchipura imanaw ñawinchanqanchik	Ñawinchanqanchikpaq chaninchaynin
¿Ishkan qillqaykunapa ñawinchayninchaw awqayninta kaayirquuku?, ¿ima naanikunataq willakuq siqipa hina riqichikuq artikulupa ñawinchayninchaw yanapamashqa?	¿Qillqaykunachaw kaayikanqaata riqirquuku?, ¿imakunachawtaq pishipaamashqa?, ¿chaypita imanawtaq yarqurquu?, ¿kaayinaapaq yanapakuqkunata mañakurquuku?	¿Kay taqachaw kaqta munanqaata awqarquuku (llallirquuku)?, ¿ñawinchaychaw ima naaninkunataq awqanaapaq yanapamashqa?

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constatare que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos.

Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.

EL ACUERDO NACIONAL

El 22 de julio de 2002, los representantes de las organizaciones políticas, religiosas, del Gobierno y de la sociedad civil firmaron el compromiso de trabajar, todos, para conseguir el bienestar y desarrollo del país. Este compromiso es el Acuerdo Nacional.

El acuerdo persigue cuatro objetivos fundamentales. Para alcanzarlos, todos los peruanos de buena voluntad tenemos, desde el lugar que ocupemos o el rol que desempeñemos, el deber y la responsabilidad de decidir, ejecutar, vigilar o defender los compromisos asumidos. Estos son tan importantes que serán respetados como políticas permanentes para el futuro.

Por esta razón, como niños, niñas, adolescentes o adultos, ya sea como estudiantes o trabajadores, debemos promover y fortalecer acciones que garanticen el cumplimiento de esos cuatro objetivos que son los siguientes:

1. Democracia y Estado de Derecho

La justicia, la paz y el desarrollo que necesitamos los peruanos sólo se pueden dar si conseguimos una verdadera democracia. El compromiso del Acuerdo Nacional es garantizar una sociedad en la que los derechos son respetados y los ciudadanos viven seguros y expresan con libertad sus opiniones a partir del diálogo abierto y enriquecedor; decidiendo lo mejor para el país.

2. Equidad y Justicia Social

Para poder construir nuestra democracia, es necesario que cada una de las

personas que conformamos esta sociedad, nos sintamos parte de ella. Con este fin, el Acuerdo promoverá el acceso a las oportunidades económicas, sociales, culturales y políticas. Todos los peruanos tenemos derecho a un empleo digno, a una educación de calidad, a una salud integral, a un lugar para vivir. Así, alcanzaremos el desarrollo pleno.

3. Competitividad del País

Para afianzar la economía, el Acuerdo se compromete a fomentar el espíritu de competitividad en las empresas, es decir, mejorar la calidad de los productos y servicios, asegurar el acceso a la formalización de las pequeñas empresas y sumar esfuerzos para fomentar la colocación de nuestros productos en los mercados internacionales.

4. Estado Eficiente, Transparente y Descentralizado

Es de vital importancia que el Estado cumpla con sus obligaciones de manera eficiente y transparente para ponerse al servicio de todos los peruanos. El Acuerdo se compromete a modernizar la administración pública, desarrollar instrumentos que eliminen la corrupción o el uso indebido del poder. Asimismo, descentralizar el poder y la economía para asegurar que el Estado sirva a todos los peruanos sin excepción.

Mediante el Acuerdo Nacional nos comprometemos a desarrollar maneras de controlar el cumplimiento de estas políticas de Estado, a brindar apoyo y difundir constantemente sus acciones a la sociedad en general.

SÍMBOLOS DE LA PATRIA

Artículo 49 de la Constitución Política del Perú

BANDERA NACIONAL

ESCUDO NACIONAL

HIMNO NACIONAL DEL PERÚ

CORO

Somos libres, seámoslo siempre,
y antes niegue sus luces el sol,
que faltemos al voto solemne
que la patria al Eterno elevó.

HIMNO NACIONAL

Declaración Universal de los Derechos Humanos

El 10 de diciembre de 1948, la Asamblea General de las Naciones Unidas aprobó y proclamó la Declaración Universal de Derechos Humanos, cuyos artículos figuran a continuación:

Artículo 1

Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y, (...) deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Artículo 2

Toda persona tiene los derechos y libertades proclamados en esta Declaración, sin distinción alguna de raza, color, sexo, idioma, religión, opinión política o de cualquier otra índole, origen nacional o social, posición económica, nacimiento o cualquier otra condición. Además, no se hará distinción alguna fundada en la condición política, jurídica o internacional del país o territorio de cuya jurisdicción dependa una persona (...).

Artículo 3

Todo individuo tiene derecho a la vida, a la libertad y a la seguridad de su persona.

Artículo 4

Nadie estará sometido a esclavitud ni a servidumbre; la esclavitud y la trata de esclavos están prohibidas en todas sus formas.

Artículo 5

Nadie será sometido a torturas ni a penas o tratos crueles, inhumanos o degradantes.

Artículo 6

Todo ser humano tiene derecho, en todas partes, al reconocimiento de su personalidad jurídica.

Artículo 7

Todos son iguales ante la ley y tienen, sin distinción, derecho a igual protección de la ley. Todos tienen derecho a igual protección contra toda discriminación que infrinja esta Declaración (...).

Artículo 8

Toda persona tiene derecho a un recurso efectivo, ante los tribunales nacionales competentes, que la ampare contra actos que violen sus derechos fundamentales (...).

Artículo 9

Nadie podrá ser arbitrariamente detenido, preso ni desterrado.

Artículo 10

Toda persona tiene derecho, en condiciones de plena igualdad, a ser oída públicamente y con justicia por un tribunal independiente e imparcial, para la determinación de sus derechos y obligaciones o para el examen de cualquier acusación contra ella en materia penal.

Artículo 11

1. Toda persona acusada de delito tiene derecho a que se presuma su inocencia mientras no se pruebe su culpabilidad (...).
2. Nadie será condenado por actos u omisiones que en el momento de cometerse no fueron delictivos según el Derecho nacional o internacional. Tampoco se impondrá pena más grave que la aplicable en el momento de la comisión del delito.

Artículo 12

Nadie será objeto de injerencias arbitrarias en su vida privada, su familia, su domicilio o su correspondencia, ni de ataques a su honra o a su reputación. Toda persona tiene derecho a la protección de la ley contra tales injerencias o ataques.

Artículo 13

1. Toda persona tiene derecho a circular libremente y a elegir su residencia en el territorio de un Estado.
2. Toda persona tiene derecho a salir de cualquier país, incluso el propio, y a regresar a su país.

Artículo 14

1. En caso de persecución, toda persona tiene derecho a buscar asilo, y a disfrutar de él, en cualquier país.
2. Este derecho no podrá ser invocado contra una acción judicial realmente originada por delitos comunes o por actos opuestos a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 15

1. Toda persona tiene derecho a una nacionalidad.
2. A nadie se privará arbitrariamente de su nacionalidad ni del derecho a cambiar de nacionalidad.

Artículo 16

1. Los hombres y las mujeres, a partir de la edad núbil, tienen derecho, sin restricción alguna por motivos de raza, nacionalidad o religión, a casarse y fundar una familia (...).
2. Sólo mediante libre y pleno consentimiento de los futuros esposos podrá contraerse el matrimonio.
3. La familia es el elemento natural y fundamental de la sociedad y tiene derecho a la protección de la sociedad y del Estado.

Artículo 17

1. Toda persona tiene derecho a la propiedad, individual y colectivamente.
2. Nadie será privado arbitrariamente de su propiedad.

Artículo 18

Toda persona tiene derecho a la libertad de pensamiento, de conciencia y de religión (...).

Artículo 19

Todo individuo tiene derecho a la libertad de opinión y de expresión (...).

Artículo 20

1. Toda persona tiene derecho a la libertad de reunión y de asociación pacíficas.
2. Nadie podrá ser obligado a pertenecer a una asociación.

Artículo 21

1. Toda persona tiene derecho a participar en el gobierno de su país, directamente o por medio de representantes libremente escogidos.
2. Toda persona tiene el derecho de acceso, en condiciones de igualdad, a las funciones públicas de su país.
3. La voluntad del pueblo es la base de la autoridad del poder público; esta voluntad se expresará mediante elecciones auténticas que habrán de celebrarse periódicamente, por sufragio universal e igual y por voto secreto u otro procedimiento equivalente que garantice la libertad del voto.

Artículo 22

Toda persona (...) tiene derecho a la seguridad social, y a obtener, (...) habida cuenta de la organización y los recursos de cada Estado, la satisfacción de los derechos económicos, sociales y culturales, indispensables a su dignidad y al libre desarrollo de su personalidad.

Artículo 23

1. Toda persona tiene derecho al trabajo, a la libre elección de su trabajo, a condiciones equitativas y satisfactorias de trabajo y a la protección contra el desempleo.
2. Toda persona tiene derecho, sin discriminación alguna, a igual salario por trabajo igual.
3. Toda persona que trabaja tiene derecho a una remuneración equitativa y satisfactoria, que le asegure, así como a su familia, una existencia conforme a la dignidad humana y que será completada, en caso necesario, por cualesquiera otros medios de protección social.
4. Toda persona tiene derecho a fundar sindicatos y a sindicarse para la defensa de sus intereses.

Artículo 24

Toda persona tiene derecho al descanso, al disfrute del tiempo libre, a una limitación razonable de la duración del trabajo y a vacaciones periódicas pagadas.

Artículo 25

1. Toda persona tiene derecho a un nivel de vida adecuado que le asegure, así como a su familia, la salud y el bienestar, y en especial la alimentación, el vestido, la vivienda, la asistencia médica y los servicios sociales necesarios; tiene asimismo derecho a los seguros en caso de desempleo, enfermedad, invalidez, vejez y otros casos de pérdida de sus medios de subsistencia por circunstancias independientes de su voluntad.
2. La maternidad y la infancia tienen derecho a cuidados y asistencia especiales. Todos los niños, nacidos de matrimonio o fuera de matrimonio, tienen derecho a igual protección social.

Artículo 26

1. Toda persona tiene derecho a la educación. La educación debe ser gratuita, al menos en lo concerniente a la instrucción elemental y fundamental. La instrucción elemental será obligatoria. La instrucción técnica y profesional habrá de ser generalizada; el acceso a los estudios superiores será igual para todos, en función de los méritos respectivos.
2. La educación tendrá por objeto el pleno desarrollo de la personalidad humana y el fortalecimiento del respeto a los derechos humanos y a las libertades fundamentales; favorecerá la comprensión, la tolerancia y la amistad entre todas las naciones y todos los grupos étnicos o religiosos; y promoverá el desarrollo de las actividades de las Naciones Unidas para el mantenimiento de la paz.
3. Los padres tendrán derecho preferente a escoger el tipo de educación que habrá de darse a sus hijos.

Artículo 27

1. Toda persona tiene derecho a tomar parte libremente en la vida cultural de la comunidad, a gozar de las artes y a participar en el progreso científico y en los beneficios que de él resulten.
2. Toda persona tiene derecho a la protección de los intereses morales y materiales que le correspondan por razón de las producciones científicas, literarias o artísticas de que sea autora.

Artículo 28

Toda persona tiene derecho a que se establezca un orden social e internacional en el que los derechos y libertades proclamados en esta Declaración se hagan plenamente efectivos.

Artículo 29

1. Toda persona tiene deberes respecto a la comunidad (...).
2. En el ejercicio de sus derechos y en el disfrute de sus libertades, toda persona estará solamente sujeta a las limitaciones establecidas por la ley con el único fin de asegurar el reconocimiento y el respeto de los derechos y libertades de los demás, y de satisfacer las justas exigencias de la moral, del orden público y del bienestar general en una sociedad democrática.
3. Estos derechos y libertades no podrán en ningún caso ser ejercidos en oposición a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 30

Nada en la presente Declaración podrá interpretarse en el sentido de que confiere derecho alguno al Estado, a un grupo o a una persona, para emprender y desarrollar actividades (...) tendientes a la supresión de cualquiera de los derechos y libertades proclamados en esta Declaración.

DISTRIBUIDO GRATUITAMENTE POR EL MINISTERIO DE EDUCACIÓN - PROHIBIDA SU VENTA